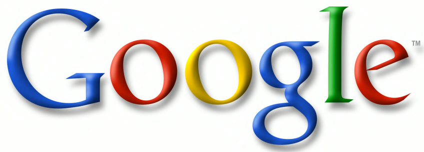

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

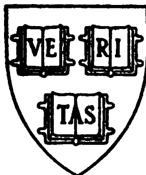
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Slav 8375.4.8 (2)

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

BOUGHT FROM
The Robert P. Blake Fund
ESTABLISHED BY
Robert Pierpont Blake
INSTRUCTOR AND PROFESSOR OF HISTORY
1920–1950
DIRECTOR OF THE UNIVERSITY LIBRARY
1928–1937

MALA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE“
SVEZAK V.

HRVATSKA POVIJEST.

DRUGI DIO:

OD GODINE 1526. DO GODINE 1790.

NAPISAO

FERDO ŠIŠIĆ.

U ZAGREBU.
IZDALA „MATICA HRVATSKA“.
1908.

HRVATSKA POVIJEST.

DRUGI DIO:

OD GODINE 1526. DO GODINE 1790.

NAPISAO

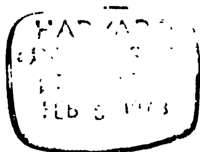
FERDO ŠIŠIĆ.

DIONIČKA TISKARA U ZAGREBU.

1908.

Slav 8375.4.8 (2)

Blake

TREĆE DOBA.

(OD GODINE 1526. DO 1790.)

Kraljevi iz kuće Habsburške i Habsburško-lotarinške.

I.

Dva kralja: Ivan Zapoljski i Ferdinand I.
(1527—1564.)

Kad se početkom septembra 1526. raširio tužni glas o mohačkoj katastrofi, oblada narodom hrvatskim opći strah i malodušnost, koju još uvećaše glasine, da će se sultan Sulejman glavom na povratku iz Ugarske svratiti na Jajce, a istodobno će veliki vezir Ibrahim pregaziti vojskom svojom Slavoniju i Hrvatsku. U taj je kobni čas narodu hrvatskomu pravi i jedini spasitelj bio knez Krsto Frankapan, koji samo uslijed nemarnosti bana Franje Batthyányja (kako sam kaže) ne dospje za vremena na Mohač stigavši tek 2. septembra u Zagreb. Na glas o mohačkoj katastrofi dade se on rijetkom energijom u službu zaplašena naroda ne samo tim, što ga je umio zadržati na okupu razašiljući po čitavom kraljevstvu utješljiva pisma i ističući, da ne mari za život svoj, kad se radi o spasu domovine, nego i time, što je na opće umirenje i obranu prešao sa svojom vojskom Dravu, dospio do blizu Stolnoga

Biograda i tako Turke prisilio, da su se okanili Slavonije, dapače on je sa svojom smionom vojnom zaplašio i samoga sultana Sulejmana u tolikoj mjeri, da se nije usudio povratiti istim putem, kojim je i došao, to jest preko Mohača i Osijeka, nego lijevom obalom dunavskom preko Bača i Petrovaradina. Povrativši se Krsto Frankapan kući, sazove za 23. septembra u Koprivnicu sabor plemstva slavonskoga, koje ga (pošto nije bilo kralja, a ban Franjo Batthyány nije imao nikakva ugleda) jednoglasno i oduševljeno izabere svojim skrbnikom i braniteljem („tutor protectorque regni Sclavonie"). Tom su prilikom sabrani plemići izrijekom naglasili njegovu junačku obranu Jajca i jedinu pomoć u prvim danima poslije kobnoga 29. augusta, dapače njemu se podložiše još i županija požeška, te tri susjedne prekodravske: zaladska, šomogjka i baranjska. Podjedno odabere ovaj sabor Krstu Frankapana i zagrebačkoga biskupa Šimuna Erdödyja (koji se nekako spasao iz pokolja mohačkoga) za vodje onomu poslanstvu, koje je imalo da podje kraljici udovici Mariji u Požun, da joj izrazi sućut kraljevine Slavonije. No Krsto ne htjede da se primi ove časti, pa tako ostade biskup Šimun kao jedini predvoditelj.

Kad se dakle nakon minule pogibli narod hrvatski malko primirio, onda se stalo pomišljati na popunjenje ispražnjenoga prijestola; kao kandidati važili su samo austrijski nadvojvoda Ferdinand Habsburški i erdeljski vojvoda Ivan Zapoljski. Prema ugovorima od god. 1463., 1491., 1506. i 1515. imale su nakon smrti

Ludovika II., koji nije ostavio zakonite djece, Ugarska, Hrvatska i Češka zapasti Habsburgovca Ferdinanda.[1] I odista; češki ga stališi izaberu nakon nekih poteškoća jednoglasno svojim kraljem (23. okt.),[2] ali u Ugarskoj i Hrvatskoj podjoše stvari posvema drugim tijekom.

Čim se pročulo, da su Turci ostavili Ugarsku, odmah se stalo pomišljati na popunjenje ispražnjena prijestola. Jegarski biskup, vrijedni Pavao Várday, pomišljao je u prvi mah na poljskoga kralja Žigmunda I., no kad se ubrzo uvjerio o njegovoj tromosti, napusti tu misao, a to samo s tim radije, što je općenito uzelo prevladavati mnijenje, da se izabere kralj domaće, a ne tudjinske krvi. Malo potom pozove erdeljski vojvoda Ivan Zapoljski ukupno plemstvo, županije i gradove za 14. oktobra u Tokaj na dogovor. I odista medju ostalima nadjoše se ovdje temešvarski župan i čuvar krune Petar Perényi,[3] onda glasoviti pravnik i bivši palatin Stjepan Verböczy i već pomenuti biskup Pavao Várday. Kako bijaše u taj čas erdeljski vojvoda sa svojom vojskom (oko 10.000 momaka) faktični gospodar situacije, a i privrženici bivše kraljevske stranke ponajvećim dijelom osta-

---

[1] Kralj Ludovik II. imao je nezakonita sina Ivana Lantoša, koji je od milosti Ferdinandove živio u Požunu, a umro oko 1568. Na njega se dakako nije mogao obzir uzeti s tim više, što je 1526. bio još dijete. (Gl. o njem članak Brunszvikov u „Tört. tár" 1895. i Acsády: Magyarország pénzügyei I. Ferdinand uralkodása alatt. Bpst 1888., 186.)

[2] Okrunjen bi tek 24. februara 1527.

[3] Drugi čuvar bijaše sam Ivan Zapoljski.

više kosti svoje na mohačkom polju, to i nije trebalo mnogo govorničke vještine Verböczyjeve, da je na sastanku ugovoreno, da se ima za 5. novembra sazvati izborni sabor u Stolni Biograd i ondje Ivan Zapoljski, najimućniji velikaš ugarski,[1] izabrati kraljem. No budući da su Ivanu Zapoljskomu i njegovim drugovima dobro bile poznate težnje i pismeni ugovori kuće Habsburške, došli su poradi odstranjenja oprjeka s bečkim dvorom na misao, da se udovica Ludovika II., Marija Habsburška, preudade za Ivana Zapoljskoga, ali sestra Ferdinandova odlučno odbi ovu ponudu naglasivši izrijekom, da ne će da „izdade" svoga brata. Medjutim okrene Ivan Zapoljski s vojskom svojom na zapad, uzme Budim, Ostrogon i Višegrad (gdje se čuvala kruna sv. Stjepana s ostalim insignijama), te Stolni Biograd. Ovdje se početkom novembra sastao izborni sabor, koji je, pozivajući se na saborski zaključak od 28. septembra 1505., po kojemu bijaše svaki stranac isključen od prijestola ugarsko-hrvatskoga, jednoglasno dne 10. novembra izabrao Ivana Zapoljskoga ugarskim kraljem i sjutradan okrunio krunom sv. Stjepana. Pošto su oba nadbiskupa poginula na Mohaču, okruni ga Stjepan Podmaniczky, biskup njitranski, kao najstariji prelat. Izboru i krunisanju prisustvovala je gotovo čitava Ugarska (53 županije), a oduševljenje naročito nižega plemstva bijaše toliko, da je poljski

---

[1] Još otac njegov palatin Stjepan Zapoljski posjedovao je god. 1494. u svemu 12.308 „porta" (= sesija), a herceg Ivaniš Korvin, toliko obdareni sin kralja Matijaša Korvina, tek 5.937.

poslanik biskup Krzycki izvijestio svoga gospodara kralja Žigmunda I., muža Barbare, sestre Ivana Zapoljskoga, ovako : „Ni bogovi ne bi mogli Magjare nagovoriti da sebi izaberu stranca za vladara. Sada su kao preporodjeni, te se uz najveće veselje vraćaju svojim kućama".[1] Potom javi kralj Ivan svim županijama svoj nastup uz dodatak, da će se svak onaj, koji bi se tome opro, smatrati veleizdajnikom i kazniti konfiskacijom imanja.

Medjutim uze se i Ferdinand, koga je poglavito pomagala sestra mu udovica Marija, spremati, da ostvari svoje pravo na krunu sv. Stjepana. U prvi mah mislio je, da će ga ona zapasti naprosto na osnovu baštinskoga prava po ženi Ani, sestri Ludovika II. i na osnovu već spomenutih ugovora, dakle bez izbora, a kamo li borbe. No videći raspoloženje svoje malobrojne stranke, u kojoj bijahu palatin Stjepan Báthory, ban hrvatski Franjo Batthyány i prior vranski Ivan Tahi, odluči se i on na izborni sabor ; ovi velikaši naime bili su samo za to za kralja tudje krvi, jer su se nadali, da će se tako lakše obraniti od pogibli turske. Ponajprije bi odabran grad Komoran na Dunavu i dan 25. novembra, ali kad taj pade u ruke kralju Ivanu, sazovu kraljica udova Marija i palatin Stjepan Báthory sabor u Požun. Uza sve to, što je bečki dvor

---

[1] U Ugarskoj bijaše takovo neraspoloženje prema Ferdinandu, da su svi, narod i plemstvo, govorili, da vole biti pod Turčinom, nego li pod Nijemcem. (Sanudo ap. Starine XV., 181. Ovo se mjesto ne tiče Slavonije, nego Ugarske).

dijelio gotove novce, a još ih i više obećavao,[1] na sabor, koji je otvoren 16. decembra, dodjoše tek neki velikaši i nekoliki zastupnici susjednih županija i gradova Šoprona i Požuna. Sjutradan u ponedjeljak 17. decembra bude Ferdinand jednoglasno izabran ugarskim kraljem, a izbor i krunisanje Ivana Zapoljskoga proglašeno nezakonitim, kao i pristalice njegove veleizdajnicima, kojima će imetak, za slučaj ako se ne okane „vojvode", biti zaplijenjen.

I tako je Ugarska krajem godine 1526. dobila dva kralja: Ivana i Ferdinanda.

Nalično se razviše stvari u Hrvatskoj i Slavoniji. Tek što je Ferdinand primio siguran glas, da je kralj Ludovik II. poginuo na Mohaču, odmah se obrati još kasno noću od 8. na 9. septembra iz Innsbrucka javnom okružnicom na slavonske i hrvatske velikaše s molbom, da ga uzmu za svoga kralja, kako s obzirom na njegovo baštinsko pravo po ženi Ani, tako i s obzirom na već pomenute ugovore. Podjedno odredi (15. septembra) za Slavoniju kao kraljevske komisare svoje savjetnike Žigmunda Dietrichsteina i Ivana Auersperga, a za Hrvatsku kapetane Nikolu Jurišića i Ivana Pichlera

---

[1] Tako su medju ostalima imali primiti ban Batthyány 6.000 dukata, i to 1000 odmah, 2000 poslije 14 dana, a 3000 iza mjesec dana, a prior vranski Tahy 1800 dukata, polovicu odmah, a ostatak za mjesec dana. (Gl. o tom Smolka: Ferdinand I. Bemühungen um die Krone von Ungarn. Wien 1878. pg. 64—65. u: Archiv f. österr. Gesch. vol. 57., po spisima iz car. tajnoga arkiva.) U Češkoj bješe još gore (gl. Rezek: Gesch. Ferd. Prag 1878, 107).

oskrbivši ih posebnim vjerodajnim pismima na pojedine uplivnije velikaše i dostojanstvenike; s ovim komisarima imali su se Hrvati posavjetovati glede zemaljske obrane i inih posala. Da li su Dietrichstein i Auersperg došli u Slavoniju ili nijesu, nije nam poznato, no vjerojatnije je, da nijesu. Medjutim sazvaše Nikola Jurišić i Ivan Pichler hrvatski sabor početkom oktobra u (na žalost) nama nepoznato mjesto; komisari zatražiše od hrvatskih statiša, da izravno prime Ferdinanda svojim kraljem na osnovu baštinskoga prava i onih ugovora, no oni toga ne htjedoše učiniti, već se odlučiše, da će ponajprije otpremiti poslanstvo Ferdinandu, da se sporazume glede uvjeta; za poslanike svoje izabere hrvatski sabor Ivana Perušića i Gašpara Križanića. Oko polovice novembra bili su oni u Požunu kod kraljice Marije, a onda se zapute pred Ferdinanda u Beč. Kako nijesu imali podrobnijih uputa i punomoći, ne mogoše se sporazumjeti s Ferdinandom, pa stoga bi ugovoreno, da se ima hrvatski sabor ponovno sastati da privede pregovore kraju. Prije povratka u Hrvatsku pohodiše na molbu Ferdinandovu oba poslanika i požunski izborni sabor (16. i 17. dec.), ali nekao izbornici, nego poput istodobno ondje nazočne dvadesetorice čeških velikaša, kao gosti.[1]

---

[1] Moderni magj. historici silom hoće, da su tada oba naša poslanika zastupala kod izbora Hrvatsku, pa da su tako cetinski sabor i izbor tobože samo potvrda požunskoga. No to nipošto ne stoji, kako jasno izlazi iz sačuvanih nam isprava i onoga, što slijedi.

Ponovni hrvatski sabor imao se sastati 21. decembra na Cetinu gradu blizu Slunja, ali poradi rdjava vremena i loših cesta sabraše se striliši hrvatski tek koncem decembra. Nazočni bijahu medju ostalima: Andrija Tušk anić naslovni biskup kninski i opat topuski, Ivan Karlović od plemena Gusić knez krbavski, grof Nikola Zrinski (otac sigetskoga junaka), braća Krsto i Vuk knezovi Frankapani Slunjski i Cetinski, grof Stjepan Blagajski i mnogi drugi. S Ferdinandove pak strane stigli su na sabor kao komisari kapetani Nikola Jurišić, Ivan Pichler, i Ivan Kazianer (Kocijan), te bečki prepošt Pavao Oberstein.

U ponedeljak dne 31. decembra započeše rasprave u cetinskom franjevačkom samostanu. Ponajprije se predstaviše Ferdinandovi komisari razloživši svoju misiju i pravo svoga gospodara, a onda zatražiše od sabranih striliša, da Ferdinanda priznadu svojim kraljem, a ženu mu Anu svojom kraljicom. Pozivali su se kod toga na poznate nam ugovore, a onda i na ugarski izborni sabor od 16. decembra, napokon i na pomoć, koju im je Ferdinand već dulje vremena davao. Kad se komisari odstraniše, uzmu sabrani Hrvati ispitivati njihove razloge, te se s tim poslom zabaviše kroz čitav dan; kasno u veče poslaše komisarima deputaciju, koja im je javila, da su se nazočni striliši hrvatski nakon točnoga i savjesnoga ispitivanja uvjerili, da Ferdinand odista ima pravo na prijesto hrvatski i krunu sv. Stjepana (koja se još od vremena Bele III. (IV.) uzimala kao zajednička). Sjutradan u utorak

na novu godinu 1. januara 1527. sastade se druga sjednica, u kojoj su se pretresivali uvjeti sabranih stališa. Do četiri sata poslije podne trajale su rasprave poglavito o tom, kakovu će pomoć Ferdinand davati Hrvatima. Napokon izjaviše poslanici, da se Ferdinand obvezuje uzdržavati na obranu Hrvatske 1000 konjanika i 200 pješaka, od kojih će biti 800 konjanika razdijeljeno medju nazočnu gospodu, i to tako, da im Ferdinand daje gotov novac (tri dukata od konjanika mjesečno), a pojedini će plemići onda sami najmiti momčad; osim toga još se Ferdinand obvezao, da će uzdržavati oveću vojsku u Kranjskoj na obranu Hrvatske, te potvrditi sva stara privilegija. Zadovoljivši se ovim uvjetima, izaberu hrvatski striši već pod mrak sasvim slobodno i bez ičijega utjecaja **Ferdinanda I.** (1527.—1564.) „kralja češkoga i nadvojvodu austrijskoga“ hrvatskim kraljem.[1] Odmah po tom položiše prisegu vjernosti na ruke bečkom prepoštu Pavlu Obersteinu, dok se glasnici razletješe na sve strane, da jave radosnu vijest. Iz

[1] „.. Ferdinandum in uerum, legitimum, et naturalem nostrum et tocius huius regni Croatie regem et dominum, nec non . . . Annam in veram . . . . tocius regni Croacie reginam . . . . felice omine elegimus . . . .“ (Bečki tajni carski arkiv ap. Fraknói Mon. Hung. comitialia, Bpst 1874. vol. I, 88.) Ma da je Ferdinand još 17. dec. izabran ugar. kraljem, ipak mu hrv. striši ne daju toga naslova, očito zato, da što jače istaknu svoj slobodni izbor, nezavisan od ugarskoga, dok mu daju češki kraljevski naslov, dapače i hrvatski. (Ferd. dei gratia Bohemie et Croatie rex.) A konačno čemu uvjeti, kad bi bili prinudjeni samo potvrditi požunski izbor?

dvorane pošli su onda u samostansku crkvu sv. Marije, gdje je odslužen „T e d e u m“ uz zvonjavu zvona i gruvanje prangija.

Istodobno pošle su u S l a v o n i j i stvari sasvim drugim putom.

Kazivali smo, da je biskup zagrebački Šimun Erdödy bio odredjen za predvoditelja onog poslanstva, koje je imalo da izrazi udovici Ludovika II. kraljici Mariji sućut kraljevine Slavonije. Kad je ta deputacija stigla polovicom oktobra u Požun, pošalje Ferdinand onamo dva svoja savjetnika, Grgura Kreutzera i Erazma Dornberga, ne bi li ih odlučno predobio za sebe. Uslijed toga podje biskup zagrebački u Beč, gdje je tražio u ime nagrade za svoj pristup u „austrijsku stranku“ nadbiskupiju ostrogonsku, što mu bude i obećano. Vrativši se u Zagreb, uze biskup Šimun nagovarati svoga prisnoga druga Krstu Frankapana, da se i on odluči za Ferdinanda, pa tako podje Krsto koncem oktobra u Požun, gdje je zatražio za sebe vrhovno zapovjedništvo nad sveukupnom ugarskom i hrvatskom vojskom i jamstvo za siguran posjed svojih obiteljskih imanja. Kad se Ferdinand nećkao želje njegove ispuniti, ostavi uvrijedjen Požun i ode u Stolni Biograd, gdje se stalno pridružio stranki Ivanovoj. Kralj Ivan imenova ga jedinim b a n o m hrvatsko-dalmatinsko-slavonskim i glavnim zapovjednikom ukupne vojske podijelivši mu podjedno gradove Senj i Bihać.[1] S Krstom Frankapanom pridruži

[1] Senj i Bihać (u to doba kraljevske gradove) trebalo je Krsti tek osvojiti iz ruku Ferdinandovaca. Do toga, dašto, nije nikad došlo.

se kralju Ivanu i biskup Šimun Erdödy, koji je od njega dobio uz zagrebačku još i unosnu jegarsku biskupiju,[1] pošto je Pavao Várday imenovan ostrogonskim nadbiskupom. Pristupom ove dvojice velikaša stranki Ivanovoj, bijaše odlučeno držanje Slavonije. Da se instalira kao ban, sazove Krsto za 18. decembra sabor plemstva slavonskoga u Križevce, gdje bude zaključeno, da se ima početkom 1527. sastati sabor koji će birati kralja. I odista, u nedjelju, na Bogojavljenje, dne 6. januara sastaše se u dvoru biskupa zagrebačkoga u Dubravi nedaleko Čazme velikaši i plemići kraljevine Slavonije, medju njima biskup Šimun Erdödy, brat mu Petar, onda Ivan Bánffy od Virovitice, Mihajlo Keserü i knez Krsto Frankapan, te jednoglasno izaberu kraljem hrvatskim **Ivana Zapoljskoga** (1527.—1540.) s pozivom na poznati nam zaključak rákoškoga sabora od god. 1505.; no bojeći se gradjanskoga rata, zaključe podjedno, da ban Krsto Frankapan ima što uspješnije nastojati oko izmirenja obaju protukraljeva i njihovih stranaka.[2]

---

[1] Jegar: Agria, Eger, Erlau u sjev. Ugar. (u heveškoj žup.).

[2] Zapisnici ovoga sabora nijesu nam na žalost još uvijek poznati, samo jedno je ipak jasno i iz fragmentarnog izvještaja, da Slavonija nije bila dio Ugarske (kako hoće moderni magj. pisci), jer u tom slučaju ne bi nikako napose birala kralja poslije Stolnobiogradskoga izbora, pa još tome kralja „Dalmacije i Hrvatske“! Konačno, kako da ugar. županije nose naslov kraljevine (regnum Sclavoniae)?

I tako se početkom 1527. i Hrvati razdijele u dva tabora.

U prvi kraj svakako su bolje stajale stvari po kralja Ivana, ne samo, što ga je veći dio Magjara i Hrvata smatrao svojim kraljem, nego i stoga, što ga priznaše vladarom papa,[1] Francuska, Poljska i Venecija, dapače neki mu, kao Franjo I. kralj francuski, obećaše i pomoć protiv Ferdinanda ; kod toga bio mu je kod stranih dvorova poslanikom najprije senjski biskup Franjo Jožefić, dobar prijatelj Krste Frankapana, a kasnije Šibenčanin Ivan Statilić (Statileo), erdeljski biskup, te Poljak Jerolim Laski. Na Turke i pomoć njihovu u taj čas kralj Ivan nije pomišljao, dapače on je odlučno zabacivao takovu pomisao nekih svojih doglavnika.

Napredovanje kralja Ivana prinuka Ferdinanda na odlučan korak. Znajući za nespremnost i nemarnost Ivanovu, provali iznenada s izvrsnom njemačkom i češkom vojskom u augustu 1527. u Ugarsku ; glavni gradovi Budim i Stolni Biograd budu lako i brzo osvojeni, dapače sam kralj Ivan kod Tokaja potučen, što ga prisili na uzmak najprije u Erdelj, a onda iza ponovnih poraza na bijeg u Poljsku. Istodobno uze ban Krsto Frankapan vojevati za svoga kralja u Slavoniji, ali onoga dana, kad je Ivan bio potučen kod Tokaja, pogibe on kod podsade grada Varaždina (27. sept.). Poraz tokajski i smrt Krstova znatno oslabiše zapoljsku stranku u Ugarskoj i Slavoniji, tako da se Fer-

[1] Odatle su i sva njegova biskupska imenovanja potvrdjena.

dinand mogao nesmetano u nedjelju 3. novembra svečano okruniti krunom sv. Stjepana za ugar. hrv. kralja, pošto je jedini onodobni čuvar njezin, erdeljski vojvoda Petar Perényi, ostavivši kralja Ivana, prešao zajedno s krunom na njegovu stranu; krunisanje obavio je i opet Stjepan Podmaniczky, biskup njitranski, koji je takodjer ostavio „narodnoga kralja“ izgovarajući se, da je bio prisiljen od oboružanih ljudi stupiti u njegovu stranku.

Ovim se gradjanskim ratom najbolje okoristiše Turci, a to s tim lakše, što od one na Cetinu prigodom izbora obećane pomoćne vojske Ferdinandove nije bilo ništa. Hrvati odmah uočiše pogibiju, pa stoga poruče Ferdinandu sa svoga ponovnoga sabora na Cetinu dne 27. aprila 1527., neka bi održao svoju riječ, jer im je on jedina nada. „Prije su nas pomagali (kažu oni) i papa i Mlečani, a i drugih smo prijatelja imali. Ali otkad vas izabrasmo za kralja, svi nas ostaviše“. No poruka ova ostade bezuspješna, pa tako Turci zauzeše koncem marta Obrovac na Zrmanji, u aprilu važnu Udbinu, a konačno početkom 1528. Jajce i Banjaluku, te provališe s jedne strane do Senja, a s druge do Klisa. Sada pade Lika s Krbavom (bez primorja) u vlast tursku, čime bi sveza izmedju sjeverne i južne Hrvatske prekinuta. Samo Klis na jugu, koji je branio Petar Kružić, kapetan senjski, Senj na sjeveru i Bihać na istoku održaše se kao glavne straže.

Uspjesi Ferdinandovi prisiliše kralja Ivana, da je stao sklapati veza sa svim dušmanima kuće Habsburške, a u prvom redu sa sultanom Sulej-

manom. Iz Poljske pošalje u Carigrad kao svoga poslanika Poljaka Jerolima Laskija, koji je pomoću Mlečanina Ludovika Grittija i nastojanjem francuskoga kralja Franje I. znao predobiti portu za svoga gospodara, tako da se ljeti 1529. Sulejman odazvao pozivu Ivanovu, te drugi puta ušao s golemom vojskom u Ugarsku. Sada se vrati kralj Ivan u svoju državu i dočeka sultana na mohačkom polju, gdje mu se pokloni (18. augusta). Potom podje sultan u Budim i proglasi Ivana ugarsko-hrvatskim kraljem predavši mu u upravu čitavu državu, od koje je zapravo držao samo istočni dio s Erdeljem, jer je zapad s Hrvatskom bio u rukama Ferdinandovim; dašto, kralj Ivan obvezao se kao turski vazal na godišnji danak (14. sept.). Time bi položen temelj tijesnim svezama izmedju nezadovoljnih ugarskih velikaša i otomanske porte, što će odsada unaprijed vrijediti kao pravilo. Iz Budima krene sultan na Beč, podsjedne ga, no nakon odbijena juriša (14. okt.) napusti dalju podsadu. Istodobno bjesnio je i u Slavoniji gradjanski rat; vodja Ivanove (narodne) stranke bijaše po smrti kneza Krste Frankapana novoimenovani hrv.-dalm. slav. ban Šimun Erdődy, biskup zagrebački, a Ferdinandove (njemačke) stranke od njega imenovani banovi Franjo Batthyány slavonski i Ivan Karlović hrv.-dalmatinski. Naročito su ljuto postradali od Ferdinandovih četa kaptol i stolna crkva u Zagrebu, jer se pronio glas, da je biskup Šimun sklopio savez s Turcima. Konačno se kod Dišnika nedaleko Garešnice obje stranke izmire dne 8.

oktobra 1530. zajamčivši medjusobni mir i sjegurnost posjeda. Time se dovrši gradjanski rat, dapače brzo potom nestade i stranke Ivanove u Slavoniji, jer joj članovi zazirući od kraljevih sveza sa sultanom priznaše Ferdinanda svojim gospodarom.

Medjutim se kušalo izmiriti oba kralja, no kako je Ivan, poduprt sultanom, tražio za sebe čitavu Ugarsku i Hrvatsku, pregovori se razbiju, a Sulejman povede ljeti 1532. treću vojnu na Ugarsku s namjerom, da uzme Beč. Ali naum njegov spriječi Nikola Jurišić[1] zadržavši Turke pod Kisegom, inače neznatnim gradićem nedaleko Szombathelya u željeznoj županiji. Podsadu započe dne 6. augusta veliki vezir Ibrahim, jer se Jurišić ne htjede predati sa svojom malom posadom (oko 700 momaka) sastavljenom od Magjara i Hrvata. Kad se nakon dvadeset i dva dana pokazaše svi turski juriši kao uzaludni, upusti se veliki vezir u sultanovo ime s Nikolom u pregovore. Na ličnom sastanku u Ibrahimovu čadoru ugovoriše besprimjerni slučaj u svjetskoj povijesti: fingiranu predaju. Jurišić je naime dozvolio nekim Turcima, da su na najvišem tornju gradskom istakli turski barjak, a po tom krene sva vojska sa sultanom na čelu natrag u Carigrad, kao bajagi da je osvojila Kiseg i tako spasla čast svoga oružja (30. aug.). Ali sultan nije natrag krenuo istim putom, već je ponajprije pustošeći i robeći zašao duboko u

[1] Rodjen oko 1490. (u Senju ili Zadru?), umr'o u decembru 1543. u Beču, a pokopan bi u Kisegu u crkvi sv. Jakova.

*

Štajersku sve do Graca (12. sept.), pa se prešavši Muru zaputio do Maribora, a onda ušao desnom obalom Drave u kraljevstvo Hrvatsko kod Vinice (23. sept.). Odavle pošao je pored Varaždina do Rasinje, gdje se vojska turska podijelila na dva dijela: sultan podje preko Koprivnice i Virovitice Podravinom, a veliki vezir preko Križevaca i Čazme Posavinom; u Beogradu sastaše se oba odjeljenja (12. okt.) krcata bogatim plijenom i nebrojenim robljem. T o j e j e d i n i p u t a š t o j e j e d a n s u l t a n l i č n o, n a č e l u v o j s k e p r o š a o H r v a t s k o m, izuzevši dašto Srijem i istočne slavonske strane. Medjutim skupi Ferdinand pomoću brata svoga cara Karla V. kod Beča oko 100.000 vojske, s kojom po odlasku sultanovu ne poduze nikakih vojnih operacija, već se ponovno odluči pokušati, ne bi li kako sklopio mir sa sultanom i kraljem Ivanom. No dobri se izgledi iza kratkotrajnoga primirja sklopljena ljeti 1533. s Turcima i duljega pregovaranja s kraljem Ivanom opet razbiju, našto Turci provale s jedne strane u današnju Slavoniju, gdje osvoje ljeti 1536. Požegu, a s druge u Hrvatsku na tvrdi Klis, koji im se predade 12. marta 1537.; tom prigodom pogibe branitelj njegov Petar Kružić. S K l i s o m p a d e č i t a v a j u ž n a H r v a t s k a (danas Dalmacija do Neretve) o s i m m l e t a č k i h p r i m o r s k i h g r a d o v a u t u r s k e r u k e.

Pad Požege osobito se bolno dojmio Hrvata, pa stoga ih je dosta bilo, a naročito medju nižim plemstvom, koji su javno govorili, da im je sve jedno, tko im je kralj, Ferdinand ili Ivan, te da će

se prikloniti onomu, koji će ih u istinu pomagati.[1] Nakon gubitka Klisa, dašto, bijaše raspoloženje još mnogo gore, a samo faktički poslana pomoć pod komandom generala Ivana Kazianera primiri duhove. Sada se uze raditi o tom, da se Slavonija natrag osvoji. I odista, kad se nakon raznih neprilika skupilo do augusta 1537. kod Koprivnice oko 24.000 momaka, započe vojna. Ali vojsku ovu u brzo većma smanjiše neprekidne kiše, a još više teška oskudica hrane, nego li turske vojne operacije. U općoj smutnji i neredu stiže Kazianer prolazeći pokraj Osijeka, Erduta i Djakova do Gorjana, gdje mu bude vojska gotovo do posljednjega momka uništena, dok je on sam s nekoliko odličnijih časnika još u oči katastrofe noću od 9. na 10. oktobra kukavički utekao. Gorjanskim se porazom utvrdila vlast turska u današnjoj Slavoniji.[2]

Neuspjela vojna Kazianerova osobito uzbuni duhove u Hrvatskoj, pa stoga obeća Ferdinand Hrvatima, da će slijedeće godine 1538. poduzeti novu vojnu u zajednici s bratom carem Karlom V. Osim toga odredi Nikolu Jurišića generalom svojih pomoćnih četa u Hrvatskoj mjesto Kazianera, a pošto

---

[1] Tako javlja 12. aug. 1536. iz Križevaca general Ivan Kazianer Ferdinandu (ap. Fraknoi: Mon. comit. I, 635.).

[2] Radi svoga kukavičluka bude Kazianer pozvan u Beč pred sud i utamničen, no 31. jan. 1538. umače. Nakon poduljega lutanja dobježa u Kostajnicu Nikoli Zrinskomu, te ga stade nagovarati, da s njime predje Turcima. Radi toga dade ga Nikola privolom Ferdinandovom dne 27. okt. 1538. kod stola za ručkom po svojim slugama ubiti, a glavu njegovu pošalje u Beč.

još od god. 1531., naime od smrti Ivana Karlovića, nije bilo bana, imenova hrv. dalm. slav. banovima Petra Keglevića (1537.—1542.) i Tomu Nádasdyja (1537.—1540.). Novi banovi budu instalirani 6. jan. 1538. na saboru u Križevcima, a onda se uzeše ozbiljno baviti oko pitanja zemaljske obrane. Na istom saboru bude slijedećih dana zaključeno, da svaki hrvatski plemić bez iznimke ima od trideset svojih kmetskih kuća naoružati po jednoga momka i njega o svom trošku uzdržavati kroz godinu dana na Krajini, a kad provali Turčin u zemlju, onda je obvezan lično poći u boj, i to s petinom svojih kmetova, a u velikoj nuždi dapače sa svima (insurekcija). Osim toga uzdržavat će Hrvatska iz zemaljskih sredstava u svrhu redovite obrane 300 plaćenika vojničkih (200 pješaka i 100 konjanika), a provale turske imadu se danju javljati gruvanjem iz mužara, noću pako još i paljenjem velike vatre po visovima. Konačno bje zaključeno obzirom na prehranu vojske, da će plemstvo od svakih dvadeset kmetskih kuća dati po jedna kola hrane, a uz to još će i desetinu svojih prihoda odpremiti u krajiške gradove.

Spremajući se na turski rat, Ferdinand uvidje, da je prvi uvjet sigurnijeg uspjeha mir s kraljem Ivanom, što mu izrijekom i naglasi sabor hrvatski, pa tako ga i vidimo, gdje je stao ozbiljno o tom raditi. No ujedno zaželi se i kralj Ivan mira. On se naime naumi oženiti Izabelom, kćerkom poljskoga kralja Žigmunda I.[1], a taj mu je opet ne htjede dati, ako ga

[1] Od druge žene Bone Sforza; prva je žena bila Ivanova sestra Barbara.

Ferdinand ne prizna kraljem. I tako bi konačno sklopljen mir dne 24. februara 1538. u Velikom Varadinu. Glavne točke njegove jesu: Karlo V. i Ferdinand priznaju Ivana za kralja, te ga uzimaju za brata; Ivan dobiva Erdelj, Ferdinand Hrvatsku i Slavoniju, a od Ugarske pridržaje svaki ono, što ima, dok po smrti Ivanovoj prelazi država njegova u vlast Ferdinandovu; rodi li se Ivanu sin, oženit će ga jednom habsburžkom princesom, te će s ukupnim zapoljskim porodičnim imanjem dobiti naslov ,,hercega špiškoga" (Szepes, Zips); uglavljenje mira ostaje tako dugo tajna, dok to car Karlo hoće, a za slučaj turske navale imadu oba brata pomoći Ivanu.

Godinu dana potom ispuni se teško dočekana želja Ivanova ; koncem februara 1539. okruni ostrogonski nadbiskup Pavao Várday dvadesetgodišnju Izabelu u Stolnom Biogradu ugarsko-hrvatskom kraljicom, a onda se dne 2. marta s njome vjenča i nastani u kraljevskom dvoru u Budimu. Ali koliko god je ženidba ova usrećila kralja Ivana, toliko je opet ozlojedila Ferdinanda, jer se bojao, da bi mu se mogao roditi suparnik, u čijem će interesu Ivan zabaciti veliko-varadinski ugovor. Da tome predusretne, odluči se Ferdinand Ivana omraziti sultanu Sulejmanu, i to tako, da mu je po posebnom poslaniku prokazao pomenuti tajni mir. Istodobno plane u Erdelju poradi velikih nameta opasna buna. našto kralj Ivan ostavi Budim, no na putu pade mu kap, što ga prisili, da je legao u krevet u mjestu Szászsebes (Mühlbach). U toj žalosti razveseli ga vijest, da mu je žena Izabela rodila 7. jula 1540. u Budimu sina. Ipak osjećajući kraj svoj, pozove

k sebi glavne svoje savjetnike, medju njima i Hrvata fra Gjuru Utišenića,[1] te im stavi na srce, da nipošto ne uzmu Ferdinanda za kralja, nego da izaberu njegova sina i da se stave pod zakrilje sultanovo ; skrbnicima svome sinu, koga krstiše Ivanom Žigmundom, i svojoj ženi odredi fra Gjuru i rodjaka svoga Srbina Petra Petrovića. Malo potom izdahne kralj Ivan dne 18. jula ; tijelo mu prenijeće u Stolni Biograd, gdje bi 24. septembra sahranjeno kraljevskim sjajem. Kralj Ivan bijaše čovjek dobra srca, ali inače duševni i karakterni slabić bez vladalačkog talenta. Kako vidjesmo, njegove su stvari u početku mnogo bolje stajale od Ferdinandovih, ne samo zato, što je uza nj bila većina Magjara i Hrvata, nego još i s toga, što mu je na raspolaganju bila prilična vojska, veliko bogatstvo i sklonost gotovo čitave Evrope. Ni u nutarnjoj politici ne bijaše bolji. „Već prema slabosti svojoj, — kaže savremenik njegov, naš Vrančić, — sada bi ovoga, a sada onoga velikaša protežirao, čime je dašto, postizavao samo to, da je sebi na vrat nakopao pravo reći svu silu gospodara, koje je sam odgojio u neposlušnosti, davši im oružje u ruke, da se mogu opirati svakoj stegi“. Uza sve to narod ga je i niže plemstvo vrlo voljelo,

[1] Gjuro Utišenić (nipošto ne Utješenović), po materi obično zvan Martinuzzi, rodio se oko god. 1482. u Kamičcu na Krki (blizu Šibenika). Od god. 1490. bijaše paž na dvoru hercega Ivaniša Korvina, a po njegovoj smrti paž kod knezova Zapoljskih, baštinika Ivaniševih. Potom ode u red pavlinski („bijeli fratri“), te postade god. 1534. biskup velikovaradinski. Kralju Ivanu Zapoljskomu bijaše kroz sve vrijeme odan i vjeran.

a napokon ne smijemo ni to zaboraviti, da je kralj Ivan podrijetlom bio Hrvat, dapače na dvoru su ga zvali „Slavenom“.[1]

Smrću kralja Ivana ostade Ferdinand doduše jedinim okrunjenim ugarsko-hrvatskim kraljem, no vlasti svoje nije mogao proširiti, kako se nadao, jer je fra Gjuro Utišenić odmah stao izvršavati volju pokojnoga kralja. Prvo mu je bilo, da je uz bogate darove javio smrt i zadnju želju Ivanovu sultanu u Carigrad po posebnom poslanstvu, i to po kancelaru Stjepanu Verböczyju i Ivanu Eszékyju, biskupu pečujskom. Sulejman primi izvještaj obojice poslanika do znanja te odgovori, da prepušta mladom kraljeviću svu Ugarsku s Erdeljem uz godišnji danak od 50.000 dukata. Kad malo potom stiže u Carigrad Ferdinandov poslanik s molbom, da bi mu sultan podijelio svu Ugarsku s Erdeljem u leno, baciše ga u tamnicu. Istodobno ode fra Gjuro Utišenić s drugovima svojima u Budim kraljici Izabeli i dade mladoga Ivana Žigmunda koncem septembra (odmah po-

---

[1] Tajnik njegov Gjorgje Srijemac (Georgius Syrmiensis) pripovijeda u svojoj „Epistola de perdicione regni Hungarorum“ (Mon. Hung. Hist. Scriptores Vol. I. Pest 1857. pg. 152.—153.), kako je za posta 1527. jednom prilikom kod večere kralj Ivan kazao, da je podrijetlom Slaven Bošnjak iz sela Zapolja („quoniam nacione esset Sclauorum Bosnen. de villa Zapulia“), a i sam mu je nadbiskup ostrogonski Pavao Várday tom prilikom dobacio: „Vere tua maiestas est ex genere Sclauorum“. Dašto, kralj Ivan bijaše već sasvim pomagjaren, onako, kako su to svojedobno bili Ivan Hunyády i sin mu kralj Matijaš I. Korvin, podrijetlom Rumunji.

slije pogreba kralja Ivana) na Rákoškom polju po svojim pristašama proglasiti k r a l j e m ugarskim, čime je dao najjasniji odgovor Ferdinandu, kad je ovaj stao tražiti od udovice Izabele, da se velikovaradinski mir ispuni. Sada ne preostade Ferdinandu drugo, nego silom ostvariti svoje pravo. Njegov general Vilim R o g g e n d o r f podje u maju 1541. na Budim te ga stade podsjedati. Grad je velikom vještinom i hrabrošću branio fra Gjuro Utišenić, sve dok mu koncem jula ne stiže zamoljena turska pomoć, pred kojom, dašto, Nijemci uzmakoše. Doskora udje po č e t v r t i p u t u Ugarsku i sam sultan Sulejman na čelu ogromne vojske, te se utabori dne 26. augusta nedaleko Budima. Kako je slaba njemačka vojska već prije umakla, bio mu je otvoren put sve do Beča, ali taj put nije bila taka vojna u osnovi sultanovoj, pošto je naumio d a o s t v a r i d a v n u s v o j u t v r d n j u, d a j e U g a r s k a n j e g o v a, budući da ju je „na sablji osvojio“.

Dne 28. augusta poruči sultan kraljici Izabeli, da želi vidjeti njezina sina, pa stoga neka mu ga pošalje u tabor, pošto da prema muslimanskim propisima on glavom ne smije doći k njoj. Kad sjutradan udju s djetetom u Sulejmanov tabor kraljičini prvi doglavnici, medju njima i fra Gjuro, digne se nenadano zastor : sultan imajući u rukama Ivana Žigmunda izjavi, da nipošto ne može toli važna grada, kaki je Budim, ostaviti u rukama novorodjenoga djeteta i slabe žene, pa stoga da će Budim uzeti u svoju vlast do punoljetnosti kraljevićeve. Potom zaposjednu janjičari grad i razoru-

žaju gradjane, a vrhovnu komandu primi u njemu paša „od tri tuga“. Sada postade Ugarska izmedju Blatnoga jezera i Tise, te današnja Slavonija turskim pašalukom, dok je Zatisje i Erdelj dobio mladi Ivan Žigmund kao „vojvoda“. Ferdinandu preostadoše samo zapadna Ugarska s Požunom kao glavnim gradom, te ostaci Hrvatske i sredovječne Slavonije. Tako se ostavina Ludovikova raspade na tri dijela.

Suznim očima ostavila je Izabela Budim sa svojim sinom, savjetnicima i krunom sv. Stjepana. Sam fra Gjuro Utišenić bijaše teško potresen nenadanim dogodjajem, pa se uze domišljavati, kako bi proveo veliko-varadinski mir. Nadao se, da će Ferdinand na glas o padu Budima povesti na novo vojnu, kojoj bi se onda i on mogao pridružiti. I odista, Ferdinand pošalje s vojskom u Ugarsku markgrofa Joachima Brandenburškoga, kome priskoči u pomoć lijepa ugarska vojska pod zapovjedništvom Petra Perényija i hrvatska pod Nikolom Zrinskim; sve u svemu skupilo se oko 50.000 momaka. No nespretnošću Joachimovom ne postiže se ništa; iza neuspjele navale na Peštu (koncem septembra i početkom oktobra 1542.) vojska se razbježe. Ovaj je neuspjeh bio od odlučne važnosti po fra Gjuru: on se odluči, da ne predade zemlje Ferdinandu, nego da mudrom politikom spram Turčina sačuva slobodu Erdelju, otkuda bi onda s vremenom imala svanuti sloboda i ostaloj Ugarskoj. Poradi toga sazove u Tordu god. 1544. sabor, koji uredi ustav erdeljski;

Ivan Žigmund priznat bi ugarskim kraljem, a skrbnikom do punoljetnosti bi mu odredjen uz vijeće od dvadeset i dva člana fra Gjuro. Tim saborom udaren bješe osnov budućoj znamenitosti Erdelja.

Navala Ferdinandova na Peštu u jesen 1542., u kojoj se osobitim junačtvom odlikova Nikola Zrinski, navede gnjevnoga Sulejmana na petu ugarsku vojnu. Ljeti 1543. ostavi sultan Carigrad s 200.000 momaka; već početkom juna bijaše u Osijeku, a onda osvoji redom Valpovo, Orahovicu, Voćin, Pakrac, Šikloš, Pečuj, Stolni Biograd i Ostrogon. Potom razdijeli Ugarsku na petnaest sandžaka (vojničkih okružja) bez obzira na bivše županije i vrati se pod jesen natrag. Na povratku popale Turci nemilice svu našu zemlju do Čazme. Poradi ovoga napredovanja turskoga odluči god. 1544. kaptol zagrebački, da će sagraditi na svom zemljištu na ušću Kupe u Savu grad Sisak, dok je istodobno biskup zagrebački utvrdio Ivanić.

Uvjerivši se, da se jačoj sili ne može s uspjehom opirati, odluči se Ferdinand zamoliti sultana za mir ili bar podulje primirje. Još u decembru 1544. pošalje u Carigrad kao svoga poslanika prepošta jegarskoga Jerolima Adurna, da započne pregovore, no do željenog cilja došlo je tek 19. juna 1547., kad je sultan, spremajući se u rat na Perziju, pristao na petgodišnje primirje; Ferdinand pridrža sve, što je posjedovao u Ugarskoj i Hrvatskoj uz obvezu godišnjega „dara“ od 30.000 dukata. I tako je ovim primirjem Ferdinand iza dvadeset godišnjega ratovanja spasio u prvom redu za sebe

i svoj rod dostojanstvo ugarskoga i hrvatskoga kralja, jer zemljište, kojim je vladao, bilo je daleko ispod polovice, kako se prije mohačke katastrofe spajalo s njegovim naslovom.

Premda se Ferdinand klonuo svega, što bi dalo Turcima povoda, da prekinu primirje, ipak se doskora upusti s fra Gjurom u pregovore glede odstupa Erdelja i ugarskog Zatisja. Iza raznih neprilika došlo je konačno ljeti 1551. do toga, da je Ferdinandov general Španjolac Ivan Castaldo s 8000 momaka ušao u Erdelj, da ga preuzme. Sada se odreče 19. jula u Erdeljskom Biogradu kraljica Izabela u ime svoga sina Ivana Žigmunda Erdelja i Zatisja i predade Ferdinandovim poslanicima krunu sv. Stjepana; Ivanu Žigmundu pak obećana bi hercegovina Oppeln u Sleskoj kao leno češke krune i godišnji prihod od 25.000 dukata. Fra Gjuro postade za nagradu vojvodom erdeljskim i rimskim kardinalom s obilnim prihodima. No kad se uzelo raditi na tom, da se taj ugovor ostvari, uplete se u erdeljske poslove sultan Sulejman, koji bješe potajno o svemu ubaviješten. Velika turska vojska provali u krajeve oko Maroša i osvoji Lipu. Ovu nevolju upotrijebiše brojni dušmani fra Gjure i osumnjičiše ga kod generala Castalda i kralja Ferdinanda, da tobože potajno ugovara s Turcima, na koji način da mu oni nakon propasti njemačke vojske predadu sav Erdelj u vlast. Na taj lažni glas dade Ferdinand dozvolu, da se fra Gjuro smakne. Rano zorom dne 19. decembra 1551. provali u njegovu sobu u Alvincu hrpa oboružanih ljudi te ga umori. I tako svrši ovaj čuveni Hrvat, koji

bijaše po jednoglasnom sudu svih magjarskih povjesničara, najumniji ugarski državnik sviju vremena.[1]

Posljedice ovoga nesmotrenoga čina brzo se pokazaše. Prvo je bilo, da je sultan naložio Mehmed-paši Sokoloviću, da opet započne rat, u kojem Hrvati doduše pobiše Turke kod Vinice u Zagorju (ljeti 1553.) i slavno obraniše Siget (1556.), no ipak izgubiše Viroviticu (u augustu 1552.), Čazmu (u nov. 1552.), Kostajnicu (16. jula 1556.) i Novi na Uni (u julu 1556.). Pored ove nedaće u Hrvatskoj, propadoše i u Erdelju sve osnove Ferdinandove, dapače po smrti svoje majke Isabele (15. sept. 1559.) postade Ivan Žigmund Zapoljski (1559.—1571.) jedinim gospodarom Erdelja i Zatisja, te uzme naslov ugarsko-hrvatskoga kralja, dašto plaćajući sultanu danak. Sve to prisili Ferdinanda, da je i opet uzeo kod Sulejmana po posebnim poslanicima svojim moliti mir. Iza teških muka konačno je došlo do osam godišnjega primirja (1. juna 1562.) suglasnog s onim od god. 1547.

U doba ovih posljednjih turskih bojeva bijaše banom hrvatskim Nikola Zrinski (1542.—1556.). Kao takav dobije on nakon izumrća porodice Ernušta 12. marta 1546. čitavo Medjumurje

[1] Nevinost njegova danas je već jasno dokazana. Eto kako se o tom izražava austrijski historik Huber: „Eine genaue und ruhige Prüfung sämtlicher Handlungen des Bruders Georg führt zur Überzeugung, dass derselbe einem falschen Verdachte zu Opfer gefallen... Daher ist diese blutige That vom sittlichen Standpunkte aus im hohen Grade zu bedauern“. (Gesch. Österreichs. Vol. IV. Gotha 1892. pg. 171.)

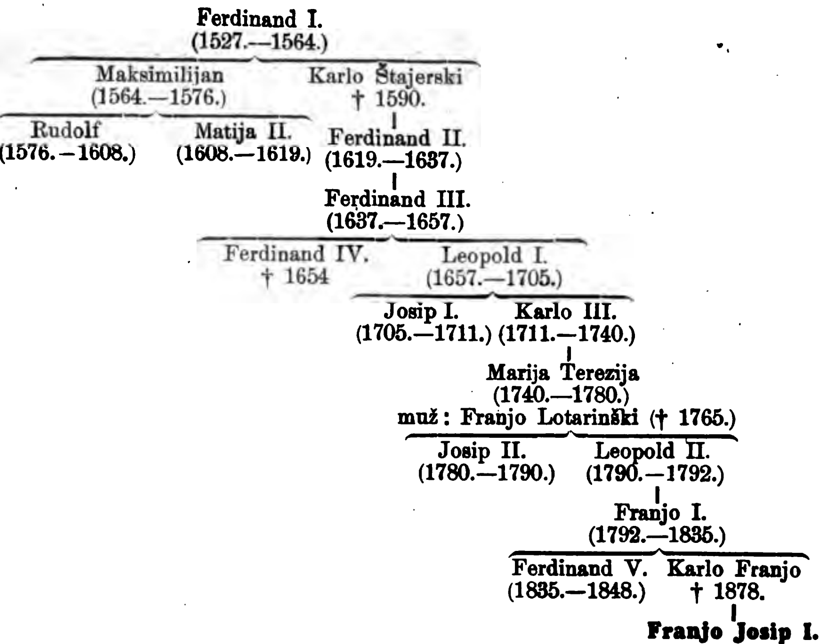
i to ne samo kao nagradu za svoja viteška djela, nego i kao odštetu za dužnu mu plaću u iznosu od 40.000 for. Kralj Ferdinand naime nije mu mogao plaćati „bansku četu“ od 400 konjanika, pa tako ju je morao uzdržavati sam Nikola Zrinski o svom trošku. Odrekavši se banske časti postade 1561. kapetanom sigetskim, dok je banom postao Petar Erdödy (1557.—1567.).

Premda je Ferdinand dobro znao, da su Češka, Ugarska i Hrvatska s austrijskim nasljednim zemljama njegovim stupile jedino u personalnu uniju, ipak je jednako težio, kako bi sve te zemlje centralizovao i tako s vremenom od personalne unije učinio realnu. Koristeći se jadnim prilikama za neprekidnih turskih ratova, pokuša ponajprije parlamentarizmom. Ferdinand naime zatraži od svake kraljevine i zemlje, da mu pošalje neke izabrane zastupnike, koji će raspravljati o poslovima zajedničkoga interesa, no ta mu se namisao ipak izjalovi, jer ni Ugri ni Hrvati ne htjedoše vijećati o svojim poslovima izvan svoje zemlje. Opazivši to, uvede Ferdinand uspješno neke centralne urede na svom bečkom dvoru; to bijahu dvorsko ratno vijeće (Hofkriegsrath), tajno vijeće (Geheimrath), dvorska kancelarija (Hofkanzlei) i dvorska komora (Hofkammer). Ovi su uredi, sastavljeni poglavito od Nijemaca, stavljali kralju predloge, naročito glede vojničkih i financijalnih posala, te su s vremenom dobivali sve to veće znamenovanje i vlast na veliko nezadovoljstvo

Magjara i Hrvata. S ovim je centralističkim težnjama u svezi, što Ferdinand ne htjede kroz dulje vremena imenovati u Hrvatskoj bana (1531.—1537.), a u Ugarskoj palatina (1531.—1554.).

Ferdinand umre 25. jula 1564. u 61. godini. On bijaše čovjek srednjega rasta, vrlo mršav, bljedolik, velika nosa, debelih usnica i naprijed stršeće brade; jedino živahno oko činilo ga simpatičnim. Inače bijaše osobito umjerena života i strastveno odan lovu, što ga i održa kroz dugi niz godina u zdravlju. Pored toga resila ga duboka vjernost prema ženi, iskrena nabožnost, smisao za umjetnost i književnost, rijetka radinost i prijaznost spram svakoga, tko bi k njemu došao, no vojskovodja nije nikaki bio, što se za ono burno doba osobito neugodno doimalo njegovih ugarskih i hrvatskih podanika, koji su ga toliko puta pozivali u rat. Ali najteži je grijeh počinio time, što se okružio isključivo njemačkim savjetnicima, kojih je savjete vazda slušao i tako kod Hrvata i Magjara posijao sjeme docnije neodoljivo mržnje protiv svega, što je bilo njemačko. Po smrti njegovoj razdijele mu sinovi u smislu oporuke državu izmedju sebe. Najstariji sin Maksimilijan, koga Magjari i Hrvati okruniše svojim kraljem još 8. septembra 1563., dobije Češku, Ugarsku, Hrvatsku i obje Austrije s Bečom, koji se radi dvora, pošto je Budim bio u turskim rukama, malo po malo uzeo shvaćati kao glavni grad, što je mnogo pomoglo centralističkim težnjama Habsburgovaca; Ferdinand Tirol i prednje zemlje na Rajni u Njemačkoj, a Karlo Štajersku, Korušku, Kranjsku, Goricu, Trst i Istru s Rijekom.

RODOSLOVLJE HABSBURGOVACA.

II.

Siget, seljačka buna i Vojna Krajina.

(1564.—1579.)

Maksimilijan (1564.—1576.) stupio je na prijesto po smrti očevoj kao potpuno zreo muž; tada mu je bilo trideset i sedam godina (rodj. 1527.) I Hrvati i Magjari i Nijemci pozdraviše ga velikim veseljem, puni pouzdanja, da će njihovim željama udovoljiti. Znalo se naime za nj, da je vjerski tolerantan, šta više, još kao nasljednik prijestolja bijaše osobito odan protestantizmu, pa je i novcem podupirao jugoslavensku propagandu Ungnadovu,[1] a pored toga smatrali su ga i dobrim upravnikom i vojvodom. Ali svi se prevariše u njemu: Maksimilijan ostade kao vladar iz političkih razloga vjeran crkvi katoličkoj, u upravnim pak poslovima slušao je Nijemce poput svoga oca, dok kao vojvoda nije uopće ništa vrijedio. Treba izrijekom naglasiti, da mu je osobito zazoran bio ustav ugarsko-hrvatski, dapače jednom je zgodom obećao stališima njemačkoga carstva, da će tobože u ime odštete za podupiranje njihovo protiv Turaka Ugarsku i Hrvatsku združiti s Njemačkom! Za njegova vladanja započe borba izmedju krune i njenih centralističko-apsolutističkih težnja s jedne strane, a naroda — stališa — hrvatskih i ugarskih na zaštitu ustava njihova

---

[1] Gl. o tom u glavi „Unutarnje prilike od 1526.—1790.“ ove knjige.

s d r u g e. Dašto, to su posljedice Ferdinandove politike „zajedničkih interesa“ u tužno doba turske prevlasti za silnoga Sulejmana.

Čim zasjede prijesto, pokuša novi vladar, ne bi li se kako izmirio s Ivanom Žigmundom Zapoljskim, no pošto se knez erdeljski nikako ne htjede odreći ugarsko-hrvatskoga kraljevskoga naslova, brzo se razbiše pregovori, dapače oni bijahu povodom novomu t u r s k o mu r a t u, koji je samo olakšalo onodobno tursko shvaćanje, prema kojemu je smrću Ferdinandovom utrnulo tek god. 1562. utanačeno primirje s njime. Medjutim bijaše starac Sulejman u prvi kraj skloniji miru, pa je s toga i poslao na glas o Ferdinandovoj smrti njegovom sinu svečano poslanstvo, da kondolira, ali kako već dvije godine ne bijaše isplaćen danak od 30.000 dukata, a velikaši su ugarski i hrvatski, naročito Nikola Zrinski, željeli rat za oslobodjenje izgubljenih dijelova domovine, bio je u glavnom položaj veoma neizvjestan. Tome ne pomože ni to, što je bečko dvorsko ratno vijeće zaključilo prigodom nastupa Maksimilijanova uzdržati na svaki način mir i sabrati novaca za isplatu zaostala obroka, jer je to sve osujetio nenadanim i objesnim istupom svojim mladi erdeljski knez.

Prekinuvši naime pregovore s Maksimilijanom, Ivan Žigmund Zapoljski uzme osvajati neke sjeverno-ugarske gradove u porječju gornje Tise, što je Maksimilijana prisililo, da je poslao u Ugarsku vojsku pod generalom Lazarom Schwendijem, a taj ih preotme natrag. To je Ivan Žigmund i htio: on se sada obrati u Carigrad za pomoć i tako se sijedi

Sulejman u 75. godini odluči na šestu svoju ličnu vojnu u Ugarsku s namjerom, da osvoji Beč. Predznaci velikoga rata bijahu, da je livanjski paša Mustafa Soković provalio u Hrvatsku još ljeti 1565. i osvojio Krupu na Uni, koju je tvrdjavu s malom šakom ljudi branio junačina Matija Bakić kroz dvadesetak dana i poginuo konačno slavno sa sedam drugova (23. juna), no kod Obreške, nedaleko Ivanića bi paša od bana Petra Erdödyja potučen i natrag bačen, dok je istodobno pomoću temišvarskoga Hasan-paše Ivan Žigmund uzeo u szatmárskoj županiji grad Erdöd.

Na ove glase sazove Maksimilijan 28. novembra sabor u Požun za 2. februara 1566., i prepusti predsjedništvo bratu svome, nadvojvodi Karlu Štajerskomu ; zadaća ovoga sabora bila je, da se raspiše porez na dvije godine u vojničke svrhe. Ali sabrani stališi bijahu vrlo ljuti, jedno, što nije kralj lično došao na sabor, a drugo poradi sve to većeg uplitanja Nijemaca u poslove ugarske i hrvatske. Stoga su u prvi mah pomišljali na to, kako bi kralju svaki porez uskratili, sve dok ne dodje medju njih i dok ne odstrani razne protuzakonitosti. Tek nakon duljega nagovaranja uspjelo je nadvojvodi Karlu sabrane stališe ipak namoliti, da su zaključili jednogodišnji (tekući) porez, ali uz obvezni uvjet, da kralj Maksimilijan ima lično da dodje na slijedeći sabor, na kojem se imalo vijećati o odstranjenju raznih ustavnih povreda.

Još za požunskoga sabora stigoše glasi, da sultan Sulejman više ne će da zna za mir, nego

da se sprema na rat s velikom vojskom. I odista 1. maja 1566. podje Sulejman sa 150.000 momaka na vojnu. Sredinom juna bijaše u Beogradu, otkuda izasla Pertaf-pašu sa 70.000 ljudi, da osvoji tvrdjavu Gyulu na bijelom Köröšu. Malo potom primi u Zemunu Ivana Žigmunda Zapoljskoga, te mu obeća svaku zaštitu i nadalje. Sredinom jula prijedje kod Osijeka Dravu, te skrene s 90.000 vojske i trista topova na Siget,[1] gdje je od 1561. zapovijedao kao kapetan Nikola Zrinski. On se češće zalijetao u turske posjede oko Blatnoga jezera, a uopće bijaše poznat u čitavoj Turskoj kao krvni dušmanin njezin; stoga ga naumi sultan taj puta teško kazniti. Medjutim još je prije dolaska Sulejmanova Nikola Zrinski znao, što ga čeka, pa stoga ode ravno iz Požuna, gdje je bio na saboru, u Siget, oskrbi grad hranom i oružjem, a onda sabere oko sebe isključivo hrabru četu Hrvata i tek neke Magjare (ukupno oko 2.500 mom.) u tvrdoj nakani, da će pod gradom zabaviti sultana Sulejmana, sve dok se oko Maksimilijana ne skupi oveća vojska, koja će ga onda osloboditi. U to se doba Siget sastojao od tri dijela ovim redom: novi grad, stari grad i tvrdjava s kulom, koji bijahu dubokim jamama odijeljeni i jedino mostovima svezani.

Dne 6. augusta opkoli Sulejman tvrdjavu sa svih strana, te je stade iz trista topova biti tolikom žestinom, da se Nikola Zrinski morao već 14. augusta povući u nutarnji grad. Sada po-

---

[1] Izmedju Barča i Pečuha u jugozapadnoj Ugarskoj; **sziget** znači na magjarskom jeziku **otok**.

nudi sultan Nikoli čitavu Hrvatsku, ako mu predade grad, no on to s prezirom odbije. Potom Turci uzeše neprekidno jurišati grad, ali ih Zrinski odbije, dapače smjelim provalama nanese im znatnih šteta. Radi toga neuspjeha začeše Turci kopati lagume i rušiti gradske zidove; i odista 5. septembra uspjelo je Turcima takim lagumom razrušiti glavni dio zidina. Treći dan (8. septembra) sve je bilo razrušeno osim barutane; Nikola Zrinski uvidje, da se dalje više ne može braniti, pošto nije stigla očekivana pomoć. Stoga se spremi na zadnji boj: obuče ljubičasto-svilenu dolamu, u džep stavi sto dukata, „da ne reče onaj, koji ga bude mrtva pretraživao, da nije ništa našao", objesi zlatni lanac oko vrata, a na glavu stavi kalpak nakićen diamantima. Potom iznese na jednu hrpu sve svoje pokretno dobro, te ga dade zapaliti. Iza toga provali sa 600 preostalih ljudi uz barjaktara Lovru Juranića na vrata tvrdjave i pogibe kao junak sa preostalom posadom.[1] No radosne ove vijesti o padu Sigeta sultan nije više dočekao, jer je još 4. septembra u svom čadoru umro. Smrt njegovu znao je veliki vezir Mehmed Sokolović vješto zatajiti, jer bi se inače ne samo sva turska vojska razbježala, nego bi se nesumnjivo i Maksimilijan odlučio na kakovo smjelije djelo.[2] Tim lukavim činom spase veliki vezir slavu i snagu carstva, podjedno posla Su-

---

[1] Na životu preostadoše kao turski sužnji tek sedmorica njih, medju njima i Gašpar Alapić.

[2] Za smrt Sulejmanovu saznao je Maksimiljan tek koncem oktobra!

lejmanovom sinu, a svome tastu Selimu, glasnika, da ga prvi pozdravi kao novoga padišaha. Junaštvo Nikole Zrinskoga zadivilo je čitavu Evropu, koja ga je prozvala novim Leonidom.

Za podsjedanja Sigeta stajaše Maksimilijan kod Gjura sa 100.000 slabo disciplinovane vojske, ali mu ne htjede na veliku srdžbu Hrvata i Magjara u pomoć doći, zazirući na savjet svojih njemačkih ratnih doglavnika od rata. Kad pomislimo na junačku smrt slavnoga Hrvata Nikole Zrinskoga, onda možemo s pravom reći, da je ovaj zaključak njemačkog ratnog vijeća prava sramota i kukavičluk. Za pad Sigeta sazna Maksimilijan tek onda, kad je u tabor stigla glava Nikole Zrinskoga, koju je veliki vezir Mehmed Sokolović poslao svomu bratu, paši budimskomu, a ovaj opet prema bratovoj uputi kralju Maksimilijanu; ostalo tijelo njegovo dade veliki vezir svečano sahraniti. Izgubivši 18.000 konjanika i 8.000 janjičara, povrate se Turci po padu Sigeta natrag, našto Maksimilijan nakon duljega pregovaranja sklopi 17. februara 1568. u Drenopolju osamgodišnje primirje sa sultanom Selimom uz uvjet godišnjega danka od 30.000 dukata, i da svaki od interesenata, naime Turčin, Maksimilijan i erdeljski vojvoda Ivan Žigmund Zapoljski, zadrži ono, što doista u taj par ima u vlasti.

Uza sve to, što su Turci zauzeli Siget, ipak se može reći, da tim časom počinje ponajprije lagano, a kasnije sve to brže padati njihova snaga; oni su naime došli do zenita svoje sreće.

Drenopoljsko primirje prinudi Ivana Žigmunda Zapoljskoga, da je i on stao ugovarati s Maksimilijanom; mir bi napokon sklopljen u Speieru na Rajni dne 16. augusta 1570.; mladi Zapoljski odreče se ugarsko-hrvatskoga kraljevskoga naslova i zadrža samo naslov vojvode erdeljskoga (woyvoda Transsilvanus et comes Siculorum), a Maksimilijan se obveza po smrti Ivana Žigmunda Erdeljcima prepustiti slobodan izbor novoga vojvode. Mladi Zapoljski umre sa razuzdana života, kao i otac mu, od kapi već 14. marta 1571. u trideset i prvoj godini, a s njime izumre rod njegov. Erdeljci potom izaberu za vojvodu Stjepana Báthoryja, koji skoro potom (1576.) postade kraljem poljskim, no vlast vojvodsku održa porodica njegova.

Medjutim stiže Hrvatsku teška nevolja, kad početkom 1573. planu seljačka buna. Taj je kobni dogadjaj u najtješnjoj svezi s pitanjem vlasništva velikoga imanja susjedgradsko-stubičkoga, koje je od polovice XV. vijeka dalje jednako preko ženske loze prelazilo u druge ruke, poradi čega se rodiše vrlo teške i zapletene parnice. Do vrhunca dodjoše te baštinske smutnje početkom druge polovice XVI. vijeka, kad su bili po ženskoj lozi baštinici čitavoga imanja državni sudac Andrija Báthory i Andrija Teufenbach, koji bijaše oženjen energičnom Uršulom Meknitzer. Njima naime izdade Ferdinand dne 3. sept. 1559. u Augsburgu darovnicu, kojom darova njima i njihovim potomcima obojega spola pomenuto imanje „na vječna vremena“, dakle svakomu polovicu. Malo

potom, još iste ove godine 1559. z a l o ž i Teufenbach svoj dio za 6.000 for. Báthoryju, a onda osim njemu još i podbanu Ambrozu Gregorijancu i ženi svojoj Uršuli za ukupno drugih 9.133 for. Četiri godine iza toga (1563.) umre Teufenbach i ostavi pored udovice Uršule još i četiri kćeri, od kojih bijaše jedna, Marta, u čas smrti očeve zaručena s podbanovim sinom Stjepkom Gregorijancem.

Medjutim uvuče se već naredne godine 1564. u ovo vlastelinstvo muž Jelene Zrinske, kćeri sigetskoga Nikole, F r a n j o T a h i, kraljevski savjetnik, vrhovni meštar konjušnik i kapetan kaniških konjanika, k u p i v š i bez znanja i privole Uršule Meknitzer i njenih kćeri polovicu posjeda susjedgradsko-stubičkoga od Andrije Báthoryja za 44.000 for. dok mu je za drugih 6.000 for. isti Báthory predao u zalog drugu svoju polovicu istoga vlastelinstva. U posjed kupljena dobra uveo je Tahija zagrebački kaptol po svom kanoniku Gjuri Svesvetičkom i kraljevskom čovjeku Mojsiji Humskom, ali protiv svih pravila potajno noću, tako da su Uršula i ostali interesenti tek naknadno saznali za gotov čin.

Kad se to pročulo, stade opća graja, jer je Tahi bio poznat kao siledžija, oholica, lakomac za tudjim imetkom i ženama, a podjedno započe i parnica. Uršula Meknitzer i njezine kćeri protestovaše protiv p r o d a j e kao nezakonite i nikako ne htjedoše dozvoliti, da se imanje dijeli ; osim toga još je ona s Ambrozom Gregorijancem uložila prosvjed protiv Tahija s pozivom na njihove z a l o g e (9.133 for.) na drugu polovicu imanja još od god. 1559. Tahi

pako stao je tražiti na osnovu svoga kupljenoga založnoga prava čitav posjed susjedgradsko-stubičkoga vlastelinstva.

Ali Uršula Meknitzer i zet joj Stjepko Gregorijanec, poznavajući velike i jake koneksije Tahove (ban Petar Erdödy bijaše mu zet), ne zadovoljišė se samo parnicom, već navališe s 800 susjedgradskih i stubičkih seljaka, upotrijebivši odsutnost Tahija, na proljeće 1565. na Susjedgrad i odanle protjeraše obitelj njegovu i namještenike njegove. Na taj glas isposlova Tahi kod kralja Maksimilijana nalog, da Uršula i njene kćeri imadu ostaviti Susjedgrad, ali se energična udovica tome ne htjede pokoriti. Potom dobije ban Petar Erdödy nalog, da je odanle silom makne. I odista ban se zaputi s Franjom Tahijem na 2. jula 1565. s dvjesta momaka i tri topa na Susjedgrad, no bude od Uršulinih rodjaka, naročito podbana Ambroza Gregorijanca i 3.000 seljaka do nogu potučen, dapače topovi i sve mu oružje zaplijenjeno. Kad se poradi toga stao kralj prijetiti Uršuli, popusti ona, te dobrovoljno predade polovicu imanja Tahomu, a drugu polovicu kralju, u čije ime upravljaše provizor Stjepan Grdak. Sada se uze Tahi nemilice osvećivati seljacima, koji su bili na strani Uršulinoj, te ih užasno mučiti i ubijati, a da mu se nikako nije moglo doskočiti. Tek kad je umr'o dne 26. aprila 1567. ban Petar Erdödy, a njegovim nasljednicima biše imenovani u septembru iste godine biskup zagrebački Gjuro Drašković za civilne, a Franjo Frankapan Slunjski za vojničke poslove, moglo se pomišljati na uspjeh.

Skoro potom bi izaslana komisija, koja presluša 508 svjedoka; Tahijevih grijehova i zločina sabrala se čitava knjiga. Uza sve to ostade Tahi nekažnjen, šta više, Uršula Meknitzer i zetovi joj budu stavljeni pod optužbu, jer su se god. 1565. oprli banu, a 1569. izradi Tahi, da mu je kraljevska komora dala u zakup drugu polovicu susjedgradsko-stubičkoga vlastelinstva za 4.500 for. godišnje zakupnine. Sada je Tahi postao potpuni gospodar u cijelom vlastelinstvu, i progonio upravo nevjerojatnom okrutnošću jadne seljake kao prijatelje „stare gospode."

Videći Uršula Meknitzer i zet joj Stjepko Gregorijanec, da se parnicom ne će pomoći, a znajući, da su seljaci neizmjerno ogorčeni na Tahija, odluče se, da će ga protjerati pomoću seljaka iz Susjedgrada i Stubice. I zbilja seljaci se 1571. pobune, no pojedinački. Ipak se gospoda poplaše, pa stoga izaberu na saboru u Zagrebu (2. juna 1572.) dva poslanika, Šimuna Keglevića i Ivana Barzeja, da mole kralja, neka kazni buntovne seljake u vlastelinstvu susjedgradsko-stubičkom. No protiv toga digne se na slijedećem saboru (11. aug. 1572.) sam Tahi, ističući, da će on kao gospodar znati sam kazniti buntovnike i da ne treba kraljevske pomoći. Napokon stiže koncem 1572. odluka kraljeva, da se ima polovica imanja predati Uršuli i njenim kćerima. Kad se Tahi tome opre, provali Stjepko Gregorijanec na čelu buntovne seljačke čete na Susjedgrad i nastani se ondje silom uz Tahija, koji mu se ne uzmože oprijeti. Kad su se tako Uršula i njene kćeri opet domogle svoga

posjeda, prepuste seljake groznoj osveti Tahijevoj. Seljaci pak bijahu kroz sve to vrijeme smutnja i suviše ogorčeni, a da bi se mogli primiriti. I tako plane početkom 1573. seljačka buna.

Pored direktnoga povoda seljačke bune, naime susjedgradske parnice, ima još nekih razloga, što su ozlovoljavali seljake. Neprekidni turski ratovi zahtijevahu velikih žrtava od plemstva, a te je zapravo morao plaćati seljak (kmet) ; nadalje su plemići uzimali od svake seljačke kuće po jednoga momka u rat, dok su gotovo svi morali u smislu saborskoga zaključka raditi oko popravaka i utvrdjivanja gradova. Kako se s kmetovima postupalo, najbolje nam kazuje nadbiskup ostrogonski, Šibenčanin Antun Vrančić, kad je kralju pisao povodom hrvatske seljačke bune, da u Hrvatskoj gospodari bolje i poštenije postupaju s marvom, negoli sa svojim kmetovima.[1] Kmet je naime morao najprije gospodsku zemlju obraditi, a onda tek svoju, što ju je imao ne kao vlasništvo, nego tek prehrane radi. Od toga mršava prihoda morao je plaćati državi porez, danak gospodi, a desetinu crkvi. Dakako kad je jadnik udovoljio ovim svojim dužnostima, često nije njemu i brojnoj obitelji njegovoj ostalo ništa ; otale velika bijeda i teško nezadovoljstvo. Razumije se, kao nigdje u savremenoj Evropi, tako nije ni hrvatski seljak imao nikakih političkih prava.

---

[1] U pismu od 23. februara 1573. d. d. Požun : „ Quoniam apud nos pecora melius et honestius habentur a suis dominis, quam hoc genus subditorum“. Starine VII. 270.

Poradi nasilja Tahijeva seljaci se kroz godinu 1572. tri puta potužiše u Beču kod samoga kralja, no to im nije mnogo koristilo, jer bi istraga prepuštena hrv. saboru. Kad to vidješe seljaci, izjave složno, da Tahija više ne priznaju svojim gospodarom, našto sabor pobunjene seljake proglasi izdajicama domovine. Otvoren oružan otpor koncem januara 1573. zvan „muška puntarija" bješe saboru krvavi odgovor. Seljaci se već dulje vremena spremahu na bunu, tako da su spremni započeli ustanak, a i znali su, što hoće: oni su podigli oružje za opću slobodu i created staliŠku jednakost, dakle dokinuće feudalizma, onda za opće plaćanje poreza i opću vojnu dužnost na obranu domovine, ter za dokinuće carina i mitnica u korist trgovine i prometa, koji smisliše navrnuti na more. Geslo im bijaše: „Za staru pravicu" i „Dolje s gospodom". Eto što je rekao u istrazi jedan od vodja: „Da smo gospodu pobijedili, osnovali bismo posebnu carsku vladu u Zagrebu. Ovdje bismo sami pobirali poreze i daće, pa se i sami brinuli za čuvanje granica od provala turskih".[1] Kralju Maksimilijanu ostadoše vjerni,

---

[1] Iskaz Ivana Svrača iz Pušće 25. febr. 1573. „Ist auch gerédt worden, wo Sie die herrn vberwunden hetten, so wollten Sie zu Agram ain khayserliche stell aufrichten, die gefell Zinss vnd Steuer selbst ainfordern vnnd die Graniczen selbst versörgen. Dann die herrn fragen vmb die Graniczen nichts." (Starine VII., 274.)

ali inače ne htjedoše nikomu drugomu služiti. Kad pomno progledamo ovaj seljački program od 1573., onda u njem jasno nalazimo zametke idejama XIX. vijeka ; ne samo dokinuće feudalizma, što ga tek velika francuska revolucija i krvava godina 1848. po Evropi urediše, nego i zamètke ideje potpune hrvatske autonomije, koja poznaje samo ličnost vladarevu kao zajedničku.

Prva vlada seljačka i središte bijaše Stubica. Vrhovni sud bijaše sastavljen od Matije Gubcà, Ivana Pasanca i Ivana Mogaića. Uz ove izabrano je 12 kapetana kao vojvoda za vojsku po raznim selimà, kao po Brdovcu, Zaprešiću, Pušći, Podgori, Stenjevcu, Stupniku, Novakima i Podsusjedu. Vrhovni vojvoda ukupne vojske bijaše Ilija Gregorić, čovjek vrlo vješt vojničkim poslovima svoga vremena.[1] On zamisli ratni plan seljački, plan dostojan i pravoga vojskovodje. Prvo i prvo pomišlio je na saveznike: osim sa susjednim Erdödyjevim kmetovima u Jaski i Cesargradu, on započe pregovore i sa žumberačkim Uskocima, te kranjskim i štajerskim seljacima. Ratni plan sam bijaše ovaj : glavna sila ostaje kod Stubice, gdje je bilo sjedište vlade ; s jednim dijelom preostale vojske poći će Ilija u Štajersku, da ondje pobunjene seljake prikupi k sebi. Ovu povećanu

---

[1] Ilija Gregorić rodio se u Ribniku kod Ozlja kao frankapanski kmet. God. 1553. bi zarobljen od Turaka i odveden u ropstvo, no doskora umače i nastani se u Brdovcu ; otale mu pridjev „Pribeg". God. 1567. i opet pade u tursko ropstvo, ali se i drugi puta bijegom spasi. Tahi mu je oteo vinograd, konje i krave.

vojsku razdijelit će potom ovako: jedan dio prijeći će Savu i prikupiti kranjske seljake do Metlike, otkuda će onda pojačana prijeći Kupu, te skrenuti na Jasku, Okić i Samobor. Drugi dio povesti će Ilija sve do Celja, a onda će se pojačan povratiti preko Rogatca na Cesar grad, a napokon će čitava ujedinjena seljačka sila udariti na Zagreb i ondje gospodi diktovati mir. Medjutim će poći jedno posebno odjelenje iz Celja preko Ljubljane k moru, da putem dokine sve carine i tako trgovinu oslobodi.

Koncem januara skupilo se kod Stubice oko 20.000 kmetova, no većim dijelom slabo oboružanih. Na taj glas zamoli uplašeni ban Juraj Drašković po brzom kuriru kralja Maksimilijana za pomoć, a Stjepko Gregorijanec obratio se iz Mokrica na uskočkoga kapetana Thurna u istu svrhu, dok se štajerski plemići razbježaše. Gotovo istodobno prešao je (2. febr.) Ilija Gregorić Sutlu i udje u Štajersku, gdje mu se jatomice uzeše približavati tamošnji seljaci, i osvoji dne 3. februara bez zaprijeke Brešce. Medjutim bi i nadvojvoda Karlo u Gracu ubaviješten o buni, te se odmah preseli u Maribor, gdje uze spremati sve mjere za ugušenje ustanka. Dne 4. februara nalazio se Ilija Gregorić u Videmu, a sjutradan razdijeli vojsku svoju na dvije čete: jedna je imala pod vodstvom Nikole Kupinića prijeći Savu, navaliti na Krško i upasti u Kranjsku do Metlike, već prema planu, a drugu povede Ilija dalje na Sevnicu. Ali kod Krškoga nenadano navale na se-

ljake Uskoci[1] pod svojim kapetanom Thurnom, te ih za kratko vrijeme rasprše na sve strane ; još ih je najveći dio nemilo zaglavio u ledenoj Savi. Podjedno sakupi banovac Gašpar Alapić bansku vojsku i pobije kod Kerestinca (6. febr.) buntovne seljake jaskanske i okićke, te ih sasvim raspršì. Ova dva boja odlučiše sudbinom „zapadne“ seljačke vojske, čija se djelatnost imala protegnuti sve do mora.

U tom stiže Ilija Gregorić do Sevnice i zauzme je bez otpora. U Sevnici saznade za poraz Kupinićev, što ga je silno preplašilo pobojavši se Uskoka (na koje je računao kao svoje saveznike) i oslobodjene kranjske vojske. Radi toga napusti osnovu svoju, da podje sve do Celja, već skrene na Planinu, gdje ga iznenadi glas, da su Turci provalili sve do štajerskoga Kozja, dakle u susjedstvo. Na ovaj lažni glas razbježaše se odmah svi štajerski seljaci, koji se pridružiše Iliji, svojim kućama. Sada skrene na Pilštajn (7 febr.), gdje ga ponovno stiže glas o propasti Kupinićevoj, našto uzeše njegovi ljudi tražiti, da se vrate u Zagorje. Videći Ilija propast svoje osnove nakon Kupinićeva poraza i bijega Štajeraca, pristade na to. Ali na povratku u Zagorje stigoše ih na 8. februara kod sv. Petra pod Kunšpergom štajerske čete, te ih potpuno unište. Sam Ilija nekako srećno umače ropstvu ili smrti.

I tako biše sve seljačke čete razbijene osim središta u Zagorju. Ovdje je čekao kod Stubice

[1] Oni se ustanku ne odazvaše, dapače čini se, da seljački glasnici nijesu ni došli do njih.

Matija Gubec povratak Ilijin s kranjskim i štajerskim četama, te Uskocima, a medjutim osvojio je sa svojim ljudima Stubički grad, gdje se i nastanio, pak Klanjec i Cesargrad. Posljedica bijaše, da je Matija Gubec zavladao cijelim Zagorjem, dapače i malo plemstvo („šljivari“) takodjer mu se pridruži, dok su velikaši pobjegli kud koji. Matija Gubec imao je na okupu oko 16.000 oružanih ljudi i nekoliko topova, a zvali su ga „begom“. Naziv „seljački kralj“ kleveta je i bajka.

Medjutim pozove ban Drašković cjelokupno plemstvo na oružje. Kako se radilo o njihovoj koži, skupi se taj puta iznimnom brzinom dobro organizovana i oružana vojska u Zagrebu, dok je ban iz tvrdjava sazvao bansku vojsku. Već 8. februara sastalo se u Zagrebu do 5.000 vojske, kojoj bi odredjen za zapovjednika banovac Gašpar Alapić. Još isti dan zaputi se prama Stubici. Matija Gubec bijaše utaboren nedaleko Stubičkih Toplica. Drugi dan 9. februara došlo je do boja ; plemići udariše prvi, a njihovo brojno konjaništvo, koje je seljake napalo s oba krila, doskora odluči stvar : seljaci budu potučeni i u bijeg natjerani ; Matija Gubec i Andrija Pasanec biše uhvaćeni uz bezbroj drugih, koje odmah objesiše uz cestu na drveća „na strah i užas“ drugima. Onima. koje poštediše, odrezaše uši i nosove kao vidljiv znak, da su bili buntovnici. Malo po tom bi i Ilija Gregorić uhvaćen i preslušan u Beču, a onda doveden u Zagreb ; ne zna se, kako je svršio. Najstrašnija sudbina stiže Matiju Gubca i Andriju Pasanca ; kao prvi bi pogubljen uz užasne

muke (na kotaču) Andrija Pasanec na oči Gubčeve, a onda dodje na njega red. Najprije ga izmučiše razbijeljenim kliještima, a onda okruniše na željeznom usijanom prijestolu užarenom krunom željeznom.[1]

Tako je za nekoliko dana skršena seljačka buna, dašto poglavito poradi slabe discipline i oružja, a i poradi neobične brzine, kojom se plemstvo skupi na svoju obranu.

Malo potom provali banjalučki Ferhad paša na Bihać na Uni, koji se jednako držao protiv nebrojenih navala turskih kao otok, sasvim odijeljen od matere zemlje. Na taj glas krene carski general kao zapovjednik pomoćnih četa Herbard Auersperg Turjaški gradu u pomoć, ali mu paša podje u susret, te ga noću od 21. na 22. septembra 1575. na Radonji (pritoku Korane) izmedju Rastovca i Dugoga dola ametom potuče ; sam general

---

[1] Još i danas vide se na Markovom trgu četiri bijela pločnata po sredini probušena kamena, na kojima bijaše nasadjen gvozdeni stolac, gdje su Matiju Gubca okrunili. „Narod pripovijeda, da Matija Gubec nije umro, već da su se nad njim i njegovom vojskom sastala dva brijega, te ga zaklopila. Pripovijedaju još i to, da on sa svojim prvim vodjama sjedi za kamenitim stolom, na kojem su pune čaše vina. Kažu, da mu se brada oko stola vije i kad se deveti put omota, tada će se brda nad njim razlomiti, a on i vojska mu opet doći k sebi te Hrvatima izvojevati slobodu. — (Tkalčić: Hrv. pov, Zgrb. 1861., 124.) Da je Matija Gubec bio izabran kraljem seljačkim i imao tobože dvor svoj u stubičkom gradu, to je izmišljotina plemićka. Kazna njegova udešena je prema onoj erdeljskoga buntovnika Jurja Dózse (1514), a predložio ju je biskup i ban Gjuro Drašković kralju (11. febr.) na dozvolu. (Starine VII, 212.)

pogibe u boju. Potom Turci popale i poharaju sav kraj sve do Metlike na Kupi. Ovaj se poraz nemilo kosnu kralja Maksimilijana, ali prije, nego li je štogod uzmogao uraditi, umre (12. okt. 1576.), a naslijedi ga stariji sin Rudolf još 25. septembra 1572. okrunjen za ugarsko hrvatskoga kralja.

Kad je **Rudolf** (1576.—1608.) naslijedio oca svoga, onda se katolici i protestanti veoma zabrinuše za budućnost ovih država, kojima je vladao, a u prvom su redu predvidjali vjerskih neprilika. I odista, sve su te zebnje bile opravdane, jer se Rudolf, sin katolikinje Marije Španjolske, od dvanaeste do devetnaeste godine uzgajao privolom očevom na španjolskom dvoru pod nadzorom njegova rodjaka kralja Filipa II. Od prirode bijaše sumnjičiv i melankoličan, lijen i željan naslada. Pod nadzorom Filipovim i naputkom španjolskih ježovita ove su se rdjave strane u njemu još i većma razvile: on postade u neku ruku učenjak, no inače muž, koji niti je bio sposoban za vladanje, niti za svijet. Brzo po svom nastupu povuče se u praški dvor na Hračane (1583.), gdje uredi sjajne vrtove i zbirke dragulja, slika i inih umjetnina (vrijednih do 17 milijuna talira). Ovdje se zanimaše astronomijom, astrologijom, alkimijom, slikarstvom, urarstvom i raznim drugim onodobnim umjetnim obrtima, a osim toga još je rado zalazio u svoje staje diveći se krasnim konjima, a volio se družiti s raznim ženskinjama, koje bi ga najviše za tjedan dana mogle osvojiti. Dvadeset godina izražavao je želju, da se oženi, pa su mu poradi toga opisivali sve evropske princese, dapače on se znao upustiti i u zaručne

pregovore, ali na ženidbu samu nikad se nije mogao odlučiti, što više, kad je čuo, da se koja od onih princesa, na koje je sam pomišljao, udala, onda bi ga uhvatila bijesna srdžba. Prema valjanim ljudma bijaše pun sumnje, naročito prema svojoj braći i rodjacima, a sklon samo puzavcima i raznim drugim nevrijednim individuima. Tako se zgodi, da je na propast svojih naroda slušao savjete raznih doklaćenih Španjolaca, dok su dvorske dveri bile zatvorene Magjarima i Hrvatima. Njegovo duševno stanje bivalo je sve bolesnije, dok napokon sasvim ne potamni. Bolest se njegova najjasnije izražavala u njegovom izlišnom strahu: bojeći se, da ga tkogod ne ubije, šetao bi po tamnim hodnicima, a misu bi slušao iza gvozdenih rešetki, a sve zato, jer je tobože u zvijezdama čitao taku sudbinu. Ipak su rdjave strane Rudolfove za Češku urodile dobrim plodom: u Češkoj se razvilo staklarstvo, a na dvoru nadjoše moćnu zaštitu valjani astronomi kao Kepler i Tycho de Brahe.

Dok je Rudolf po zvijezdama gonetao svoju sudbinu, spala je Hrvatska za njegova vladanja na najniže grane obuhvatajući mali kus zemlie izmedju mora, kranjsko-štajerske granice, Drave i Gjurgjevca, pa Čazme i Save nešto niže Siska, onda Kupe i Kapele planine. Poradi obrane ovoga dijela zemlje osnovan bi god. 1579. po stricu Rudolfovom, nadvojvodi štajerskom Karlu, kojemu je potpuno prepustio Hrvatsku, grad Karlovac, a s njime bi uredjena i Vojna Krajina.

Neprekidne i nenadane najezde Turaka iz bosanskoga pašaluka ne samo u Hrvatsku i Slavoniju, nego daleko u nasljedne austrijske zemlje, kao Istru, Korušku, Štajersku i Kranjsku, prinudiše Hrvate i njihove susjede, da urede duž granice stalnu vojsku smještenu po raznim kraljevskim i gospodskim gradovima. Ovu su vojsku pored kralja imali o svom trošku izdržavati vlasnici pojedinih gradova sami (knezovi Krbavski, Blagajski, Zrinski i Frankapani), no radi propasti i nesigurnosti imanja njihovih, te s time skopčane nestašice novca, oni toga nijesu mogli činiti, dapače nevolja se samo još povećala, kad je narod hrvatski stao jatomice bježati i seliti iz krajeva budi Turcima pokorenih, budi pograničnih. Znamo, da se Ferdinand još kao austrijski nadvojvoda, a za života kralja Ludovika II. starao oko obrane hrvatske krajine, jer je znao, da tako brani i svoje zemlje, dapače kranjski su stališi izrijekom izjavili još god. 1519., da je bolje braniti se od Turaka u tudjoj zemlji nego li u svojoj. Skrb se Ferdinandova poveća izborom njegovim za hrvatskoga kralja, kojom se prigodom obvezao na uzdržavanje oveće vojske u svrhu obrane kraljevine Hrvatske. Iz kraljeve obveze i brige nutarnjo-austrijskih stališa razvi se Vojna Krajina. Medjutim u prvi mah još nije bilo krajine kao posebnoga teritorija, nego samo krajiških vojnika, sastavljenih djelomično od hrvatskih velikaških četa, onda plaćenika i Ferdinandovih austrijanskih podanika; ova su se vojnička odjelenja dijelila u kapetanije, koje su

uzdržavali poglavito štajerski, koruški, kranjski i istarski stališi, a zapovijedao im nutarnjo-austrijski general. Oko polovice XVI. vijeka stale su se razlikovati dvije Krajine: slavonska izmedju Drave i Kupe, sastavljena od kapetanije koprivničke, križevačke i ivaničke, te hrvatska izmedju Kupe i mora, koju su sačinjavale kapetanije hrastovička, ogulinska, bihaćka i senjska. No pravi život na Krajini zače tekar kad ju je kralj Rudolf 25. februara 1578. izručio svomu stricu, nadvojvodi štajerskom Karlu, te mu podčinio sve zapovjednike, dapače isti ban i hrvatski sabor morali su mu biti u vojničkim poslovima podvrgnuti. To je učinjeno na zahtjev sabora austrijskih zemalja, koji se sastao 1. januara 1578. u štajerskom Brucku, te medju ostalim raspravljao i o obrani hrvatskih gradova na Krajini, za koju su austrijski stališi dali i taj puta znatnih novčanih sredstava. Na glas o predaji Krajine nadvojvodi Karlu sastane se sabor hrvatski 15. jula iste godine. S obzirom na veliku nevolju Hrvati primiše ovo imenovanje do znanja, ali uz uvjet, da se nadvojvoda Karlo ima u svim važnijim poslovima sporazumjeti s banom i da inače „ničim ne okrnji prava kraljevstva hrvatskoga, koje je slobodno i samostalno, te se nekoč od svoje volje podvrglo ugarskim kraljevima." Uza sve to ipak bi banu oduzeta vrhovna komanda nad hrvatskom vojskom, našto banovi biskup Juraj Drašković i drug mu Gašpar Alapić polože časti svoje. Sada bi imenovan banom Štajerac Krsto Ungnad (1578.—1584.), koga ubrzo sve zamrzi.

Da opravda Rudolfovo riješenje i Hrvatima pokaže vrijednost njegovu, odluči se nadvojvoda Karlo povesti još iste godine 1578. u augustu rât na Turke i oteti im one hrvatske gradove, što su ih nedavno osvojili. Kao vrhovni zapovjednik bi odredjen kranjski nadkapetan Gjuro Khevenhüller, kojemu se pridruži i ban Ungnad. U svem se sastalo oko 10.000 vojske, te započe vojevanje. S dosta sreće osvoji Cazin, Zrin i Ostrovicu, ali kod Bužima naidje na odrješit otpor Ferhadpaše, koji brže bolje skupi do 30.000 momaka. Khevenhüller stade uzmicati, a Turci otmu natrag one gradove. Posljedica te sramotne vojne bila je, da se obrambena linija pomakla od Une na Kupu; jedini Bihać još stoji kao osamljen otok u moru turskom. Kad se 3. maja 1579. sastao u Zagrebu sabor, stvori stoga pod dojmom ovih tužnih prilika ovaj zaključak: „Poslije Boga svemogućega ide prva briga bana hrvatskoga, da ne propadne sasvim ovo nesrećno kraljevstvo i sve susjedne zemlje“. Podjedno se obrati na nadvojvodu Karla za pomoć, našto se on odluči, da će sagraditi jaku tvrdjavu na obranu Hrvatske. Izabran bi kut izmedju ušća Korane i Mrežnice u Kupu. Od grofova Zrinskih otkupi zemljište, koje je pripadalo gospoštiji dubovačkoj, te započe 13. jula 1579. na devet stotina turskih glava graditi grad Karlovac, to središte hrvatske krajine (karlovački generalat), dok je središtem slavonske krajine bio Varaždin (varaždinski generalat). Tako se uze na hrvatskom zemljištu stvarati nov politički teritorij izuzet ispod banske vlasti i sabora.

III.

Kulminacija premoći Turske i peripetija.

(1579.—1606.)

Izgradnja Karlovca ipak nije Turke smetala, da ne provaljuju s jedne strane plijena radi sve do Turopolja, a s druge do Križevaca i Ivanića. Tome pak ban Krsto Ungnad nije mogao pomoći, pošto ga nitko nije htio kao tudjinca da sluša, dapače plemstvo se ne htjede njegovoj vojsci pridružiti. Uz to bijaše Krsto Ungnad još i nepošten siledžija, otimajući na nepravedan način imanja i posjede, a onda još i neobično ohol i bahat; tako je Zagrebčanima, s kojima bijaše u vječnoj svadji, običavao govoriti, da je njihov kralj. Kad se konačno protiv njega pobunila vlastita mu vojska, onda se koncem 1583. odreče banske časti.

Nasljednikom imenova mu kralj dvadeset i šest-godišnjega zeta Tomu Erdödyja (1584.—1595.), koji bi 8. aprila uz veliko oduševljenje svečano instaliran u hrvatskom saboru u Zagrebu. Potom stvori sabor zaključak, da ban ima sa svojom vojskom odmah poći na Kupu, te ondje utvrditi Brest, a onda još Koprivnicu, Križevce i Ivanić. Pošto je narod radi opće bijede i nevolje neprestano hrpimice selio iz Hrvatske, po čem je spala radna i porezna snaga,[1] to se sabor obrati s molbom na nadvojvodu Karla Štajerskoga, da ga pomogne novcem i radnicima za

[1] Sada god. 1584. bilo je u svemu 3.000 porta, a nekoć je sama križevačka županija brojila do 12.000!

utvrdjenje gradova, jer pomažući Hrvatskoj i onako radi u korist Kranjske i Štajerske.

Malo potom provali veća turska četa iz Bosne u Hrvatsku, a onda u Kranjsku sve do Ljubljane paleći i robeći. Na taj glas sabere ban Tomo Erdödy dobivši u pomoć od karlovačkoga generala Josipa Turna do 1330 konjanika i 700 pješaka, te dočeka Turke na povratku u dolini Močila kod Slunja; bitka se zametnula 26. oktobra 1584., a Turci bjehu potpuno uništeni i sav im plijen otet, dok ih je do 2.000 poginulo. Koliko je pobjeda ova ohrabrila klonule Hrvate, vidi se po tome, što je naredne godine 1585. ban Toma Erdödy provalio u Bosnu i popalio Kostajnicu, a onda je ponovno pobio Turke kod Ivanića 6. decembra 1586. Sve ove radosne zgode stala su mutiti dva netom se zametnula zla: karlovački generali, koji se ne htjedoše pokoravati banu, dapače oni sebi uzeše prisvajati prava, koja ih nijesu išla, naime zatvarati plemiće i silom im otimati posjede, — a onda njemačka soldateska, koja je više robila i krala oko Karlovca, nego li Turci, pošto nije uredno dobivala plaće iz Graca. Sabor se hrvatski poradi toga već sada tuži na kralja Rudolfa i nadvojvodu Karla, no bez uspjeha: Rudolf (kako znamo) nije mario, a Karlo je možda i mučke odobravao onaj postupak svojih ljudi. Skoro potom (7. jula 1590.) umre nadvojvoda, našto je krajiške poslove preuzeo sin njegov nadvojvoda Ferdinand, docniji kralj.

Medjutim postade bosanskim pašom Hercegovac Hasan, čovjek osobito ratoborne ćudi te

lični prijatelj velikoga vezira Arbanasa S i n a n-paše i prvog sultanovog savjetnika Mostarca D e r v i š-age Bejezidagića. Budući da je općenito poznato bilo, da veliki vezir Sinan silom hoće da se zarati s Rudolfom, to mu je Hasan paša upravo bio najzgodnijim sredstvom za „casus belli", to jest, da se više ne produži još 1583. na osam godina sklopljeno primirje. No kad ga je miroljubivi sultan ipak 1590. produžio, provali Hasan paša na Sinanov poticaj u maju 1591. u Hrvatsku, upali Guščerovac kod Križevaca, onda Božjakovinu, Rakovec, Vrbovec i Sv. Jelenu, a za cijelo bi još i više toga bio poradio, da se brže bolje ne podigoše protiv njega ivanićki, križevački i koprivnički kapetani. Tjerajući Hasana, namjere se kod Gradca na njegove zadnje čete, te ih upravo unište, dok je paša srećno umakao u Bosnu. Za osvetu sabere sada ban Tomo Erdödy veću vojsku i podje u augustu 1591. pod bivši posjed svoje porodice, a sada turski grad Moslavinu. Iza kratke podsade predade se ona, našto je ban dade s temelja razoriti.

Navala banova bila je ono, što su Hasan paša i veliki vezir Sinan željeli, to jest povod, da su mogli pokazati sultanu, kako je Rudolf prekršio primirje, dakle dozvola za osvetni rat. Hasan otpremi stoga u Carigrad R u s t a n-bega, koji zatraži dozvolu za odmazdu, našto sultan Murat III. konačno pristade na nagovor Sinanov. Sada provali Hasan paša prema Kupi i odluči do godine sagraditi tvrdjavu na utoku Petrinjčice u Kupu, P e t r i n j u, a onda skrene na dobro utvrdjeni S i s a k, u kojem je zapovijedao zagrebački kanonik N i k o l a

Mikac s drugom kanonikom Stjepanom Kovačićem. Pošto mu se Sisak ne htjede na poziv predati, stade ga Hasan biti iz topova, no uvjerivši se brzo, da gradu ništa ne može, okani se podsade i vrati kući.

U tom se sastade od bana Tome Erdödyja za 5. januara 1592. sazvani hrvatski sabor, na kojem bi zaključeno, da se ima sabrati što veća vojska na obranu domovine i učiniti priprave za otpor protiv Hasana, kojega su potpuno sigurno očekivali za ovu godinu. I odista na proljeće digne Hasan paša vojsku svoju i podje prema Sisku, no ne udari na nj, već sastavivši preko Kupe most, udari (u aprilu 1592.) osnove gradu Petrinji; već za tri tjedna bila je tvrdjava gotova. Na glas o provali pašinoj, skupi ban Tomo Erdödy svoju vojsku, a pridružiše mu se karlovački general i ostali krajiški kapetani, dapače iz Kranjske stiže oko šest stotina konjanika u pomoć. S tom vojskom podje ban pod Brest (sučelice Petrinji), otkuda je motrio, kako se gradi novi grad. Navalio nije, jer je bio preslab, a i Nijemci nikako nijesu htjeli. Ove njemačke „pomoćne čete" bijahu uopće više na teret, nego li na pomoć vječnim svojim viječanjem i klimavim odlukama. Kad je Hasan 2. maja sagradio Petrinju, ostavi u njoj jaku posadu, kao i u susjednoj Hrastovici i Gori, te se vrati natrag s nakanom, da osvoji osamljeni Bihać na Uni. Po pašinom odlasku razišla se i kršćanska vojska kod Bresta ne opravivši ništa.

Hasan opkoli Bihać u prvoj polovici juna 1592. Grad sam bijaše pravo reći otok u Uni, a imao

je u sebi 400 momaka posade, dijelom Hrvata, dijelom Nijemaca pod komandom Nijemca Krste Lamberga; ovu su posadu uzdržavali kranjski stališi. Iza osamdnevnoga udaranja iz topova predade se Lamberg deveti dan (18. juna) na zahtjev gradjana uz uvjet, da ih Hasan sve pusti žive kud hoće. Sjutradan (19. juna) udju Turci u Bihać, ali ne održaše riječi: od 5.000 kršćana sasjekoše njih do 2.000, a ostalo prodadu u roblje. Sam Lamberg s nešto vojske nekako se spasao. Tako propade posljednji bedem Hrvatske na jugu; obrambena linija ide sada od Ogulina kroz Karlovac prema Brestu i Sisku.

Poslije pada Bišća spremi se Hasan, da osvoji Sisak. Dok je još pod Bišćem boravio, složiše njegovi ljudi širok most na čamcima preko Kupe kod Bresta, tako da je moglo po njem uporedo jašiti šest konjanika. Sada se Hasan odluči najprije udariti na Brest. Ovdje se medjutim našao i Tomo Erdödy. Još prije, nego li je banu stigla čitava vojska, udari Hasan paša 19. jula poslije ručka na nj, te mu vojsku za dva sata raspudi na sve strane i zaplijeni podjedno sve topove, silu hrane i novaca. S ove pobjede pronese se slava Hasanova u Carigradu, dapače sam ga sultan odlikova dragocjenom sabljom i zlatom izvezenim svilenim odijelom. Nakon pobjede svoje Hasan spali Brest, te udari na Sisak, što ga je s neznatnom posadom osobito hrabro branio kanonik Mikac s dva druga, Blažom Jurakom i Matijom Fintićem. Podsada započe 23. jula, no grad se ipak održa što hrabrošću, što lukavošću

branitelja. Sam Mikac pisao je u Zagreb kaptolu: „Mi ne ćemo da bi se o nama govorilo kao o Lambergu; mi ćemo pred svijetom sačuvati slavno ime kakovo nam je bilo i dosada." Ljutit ostavi Hasan paša za nekoliko dana Sisak i podje u Petrinju. Odavle odasla svoje čete na plijen; sada poharaše Turci Turopolje i doprješe sve do Okića i Kerestinca. U zemlji nastade neobična strava, jer je sve mislilo, da će Hasan osvojiti svu Hrvatsku. Kod toga bijaše najgore, što od kralja Rudolfa ne samo da nije moglo biti pomoći, nego je on svu krivnju svaljivao na bana Erdödyja, o čem ga jedva nekako razuvjeriše nadvojvoda Ernest i još neki ugarski velikaši, koji su došli početkom augusta na kraljev dvor u Prag. Tada tekar dozvoli kralj, da se sila silom suzbije, pa povjeri nadvojvodi Ernestu i Franji Nádasdyju, da kupe vojsku. Nadvojvoda je sabrao čete iz austrijskih zemalja, a Nádasdy iz Ugarske. Pod zapovjedništvom Nádasdyjevim sabralo se ubrzo do 7.000 ljudi, s kojima je pošao pod Petrinju. Dne 17. septembra i opet je došlo do boja, u kojem bi Nádasdy ametom potučen i uhvaćen, našto se Hasan vrati u Bosnu, dok je roblje i plijen poslao u Carigrad, gdje je bilo veliko slavlje s te pobjede. Ovaj poraz zabrinu svu prednju Evropu, tako da se općenito stalo pomišljati na pomoć; dakako to je bilo sve. I sabor hrvatski sastavši se koncem januara 1593. obratio se molbom za pomoć na kraljeva brata nadvojvodu Matiju, no podjedno mu se potuži i na zulume njemačke vojske. Istodobno obrate se Hrvati i na požunski sabor, ali ovaj je cinički zaključio: „Neka

se Hrvatska sama brani, kako zna, i neka sama plaća potrebnu vojsku."

U takoj nevolji dočekaše Hrvati proljeće 1593., kad opet začeše turske provale sve do Turopolja, dok se sam Hasan-paša spremio preko zime na odlučan udarac na Hrvatsku naumivši taj puta svakako osvojiti Zagreb, pa je u tu svrhu potražio pomoći iz budimskog i srpskog pašaluka. Kako su namjere Hasanove bile poznate svima, veoma se uplaše na gradačkom dvoru, uslijed čega je uspjelo nadvojvodi Ernestu isposlovati, da su odredjene neke pomoćne čete sastavljene poglavito od Slovenaca pod zapovjedništvom Ruperta Eggenberga, te otposlane u Zagreb. Banu Tomi Erdödyju još se pridružio i karlovački general Auersperg i koprivnički kapetan Grasswein. Medjutim skupi Hasan paša do 30.000 vojske kod Banjaluke, a onda podje po treći puta na Sisak. Dne 14. juna pade poda nj, te dade napraviti most preko Kupe. Grad su branili kanonici Blaž Jurak i Mate Fintić s malom posadom, no Fintić pogibe odmah na početku podsade od turskoga topovskoga zrna. Na glas, da su Turci podsjeli Sisak, podju Erdödy, Eggenberg, Auersperg i Grasswein s preko 4.000 ljudi prema Sisku (21. juna). Jedinstvenog vojskovodje nije bilo, već je trebalo raditi sporazumno, što nije bilo tako lako poradi poznate njemačke plašljive taktike. Nijemci, naročito Eggenberg, htjedoše da se vojska Sisku samo približi, a onda krene natrag, dok je ban predlagao navalu. U to stiže iz Siska glasnik te javi, ne dodje li još danas Sisku pomoć, pasti

će sutra. Taj se glas toliko svih dojmio, da su se svi složno odlučili na boj.

Vojska se kršćanska razvrstala u tri bojna ręda; u prvom bijaše ban Toma Erdödy, u drugom karlovački general Auersperg, a u trećem Eggenberg. Pošlo se odmah zorom 22. juna na put. Na glas, da se primiče kršćanska vojska, Hasan predje preko mosta Kupu s nekih 18.000 ljudi, i udje tako u onaj kut, što ga stvaraju Kupa i pritok joj Odra. Iza ledja bila je Hasanu Kupa, s lijeva Odra, a s desna most preko Kupe. Bitka bila je osobito žestoka i krvava, dok napokon kršćani ne potisnuše Turke i to baš zaslugom banovom. Ovaj je uzmak i razlog propasti turskoj: Turci budu napadnuti sa sviju strana, dapače i kanonik Jurak uplete se u boj izišavši iz grada. J e d i n i m o g u ć i u z m a k b i j a š e p r e k o K u p e, stoga podju prema mostu, ali ga Hrvati već prije posjedoše i stadoše rušiti. Tako ne preostade bježećim Turcima drugo, nego preplivati Kupu. Nasta silna gužva i metež, u kojem zaglavi sam Hasan-paša, dva carska sestrića i sila odličnih Turaka; od 18.000 njih jedva da ih se 2.000 spaslo. Dakako i ona turska vojska, što je bila s one strane Kupe, pobježe ostavivši tabor s bogatim plijenom, medju ostalim do 40 topova. Kršćana poginulo je tek pedesetak ljudi. Sav kršćanski svijet uzradova glas o toj slavnoj pobjedi, o kojoj stadoše izdavati prigodne spise, a banu slati čestitke i darove. Bitka sisačka nije samo u hrvatskoj povijesti znamenit dogadjaj, nego i u svjetskoj: p o d z i d i n a m a t v r d o g a s i s a č k o g a g r a d a n a š a o j e i s l a m s v o j u k r a j n j u s j e v e r o z a-

padnu granicu prema Italiji, koje nije nikad prekoračio. Njome prestaje doba hrvatske stoljetne defenzive (od 1493.), a počinje doba ofenzive. Kralj Rudolf darova glasnika zlatnim lancem, dok je papa Klement VIII., koji se vrlo zanimao balkanskim prilikama, vlastoručno čestitao banu; Filip II. Španjolski pak odlikova ga redom Spasiteljevim. U Zagrebu odslužio je biskup Petar Domitrović svečani „Te Deum", a pred crkvom pucali su mužari. Treći dan poslije bitke podje ban na Petrinju, da odavle otjera Turke. No Eggenberg ga sada ostavi, tobože da nema kraljevskoga naloga, našto se ban morade vratiti. Tim je činom sva korist pobjede sisačke propala.

Kad je stigao u Carigrad glas o sisačkom porazu, uzbunio se sav narod. Glasovi su bili doduše crni sami po sebi, ali pripovijedanjem postadoše oni još crniji. Uslijed toga vikala je podjarena svjetina carigradskim ulicama, da će pasti Bosna i Budim s Ugarskom, dapače poradi teških gubitaka prozva narod ovu godinu „godinom propasti", a tako je bilježe i savremeni turski pisci. Najviše je podjarivao svjetinu veliki vezir Sinan i njegove pristaše, a zakukaše i kadume carskoga podrijetla, čija djeca izgiboše ispod Siska, nagoneći sultana, da Rudolfu navijesti rat. U to dodje u Carigrad kao carski poslanik Popel Lobkovic noseći bogate darove i dvogodišnji danak (60.000 dukata) s molbom, da se primirje drži, što će sada nakon pogibije Hasan-pašine lakše biti. Porta primi doduše ove poklone vrlo prijateljskim raspoloženjem,

ali je uza sve to 13. augusta 1593. navijestio sultan Murat III. kralju Rudolfu rat, a u znak prekinutoga primirja dade iznenada carskoga rezidenta u Carigradu Fridrika Krekwitza baciti u tamnicu, dok mu obitelj odsudi na robiju na galijama. Tako se konačno ispuni velikomu veziru Sinan paši, starcu od 80 godina, davna želja, da ga sultan imenuje vrhovnim vojskovodjom (seraskerom), dok bi u Bosnu za pašu poslan bratić njegov Sarhoš (pijani) Mustafa-paša Ajaspašić. Veliki vezir doskora podje s vojskom do Beograda vodeći sa sobom u lance sapeta rezidenta Krekwitza, te započe veliki trinaestgodišnji rat (1593.—1606.), koji je za Hrvate zapravo trajao petnaest godina, naime još od godine 1591., te je upravo najvažniji od svih turskih ratova, kako radi dogadjaja, tako i radi posljedica svojih.

Rat se vodio u Ugarskoj i Hrvatskoj, ali tako, da se ugarsko bojište ima smatrati glavnim, a hrvatsko sporednim. Za nas dakako važnije je ono drugo, pa ćemo tako i prikazati ovaj dugotrajni rat.

Još iste godine 1593. dne 13. oktobra osvoji Sinan paša Vesprim i susjednu Palotu, no saznavši, da je kod Komorana sabrana pod Nikolom Pálffyjem oveća vojska, vrati se natrag Po tom podje Nikola Pálffy na Stolni Biograd, ali premda je pod gradom (3 nov.) pobio Hasan-pašu budimskoga s 20.000 momaka, ipak ga ne osvoji. Isto je tako slijedeće godine 1594. nadvojvoda Matija uzalud kušao da uzme Ostrogon, a Teuffenbach Hatvan, dapače veliki vezir Sinan osvoji u julu čuveni samostan Pannonhalmu (Szt. Márton), te udari na

jednu od najjačih tvrdjava ugarskih, na Gjur (turski Janok), koja mu se nakon kratkotrajne kukavne obrane grofa Hardegga 29. septembra predade. Osvojivši još i Papu, stiže Sinan-paša 4. oktobra 1594. pred Komoran, no kad stiže gradu znatna pomoć iz Češke i Moravske (do 20.000 momaka), morade veliki vezir podsadu napustiti (28. okt.)

Medjutim se nesrećno ratovalo i u Hrvatskoj, gdje se išlo s naše strane za tim, da se osvoji P e t r i n j a. Prilična se vojska skupila pod zapovjedništvom one trojice sisačkih pobjednika, naime banom, Auerspergom i Eggenbergom, oko 10. augusta 1593. kod Bresta na Kupi, te stala odavle biti iz topova Petrinju. Ali još prije nego li je ma kaki znatniji uspjeh postignut, doletješe gradu u pomoć sa 40.000 momaka bosanski Mustafa paša i grčki beglerbeg Hasan. Sada predloži ban Toma Erdödy, da se vojska utabori u kutu izmedju ušća Kupe, Odre i Save, te tako zaštiti grad Sisak i zapriječi svaka turska navala; ali Nijemci i ovaj puta bijahu za svoju vječnu opreznu defenzivu i „povratak." Uslijed toga stade 16. augusta kršćanska vojska tolikom brzinom uzmicati, te su Turci mislili, da se radi o kakoj ratnoj varci. No kad vidješe, što se zgodi, onda okrenu (sastavivši prije most preko Kupe) na Sisak, te ga stanu podsjedati. U gradu bijaše tek oko stotinu vojnika s dva kanonika, Gašparom Grandjom i Andrijom Kovačićem, koji ne mogavši odoljeti većoj sili, slavno poginuše u na juriš osvojenom gradu (28. augusta). T a k o b j e o n o p r o i g r a n o, š t o j e n e d a v n o t a k o s l a v n o o b r a n j e n o. Poslije pada Siska

provali pustošeći i harajući 10.000 Turaka sve do Zagreba i Božjakovine. Pad proslavljenoga Siska zaplaši i samoga kralja Rudolfa, pa stoga pošalje 5. septembra 1593. banu hrvatskomu, stališima i biskupu zagrebačkomu Gašparu Stankovačkomu pisma, u kojima ih zamoli, da bi nastojali što prije natrag osvojiti Sisak, te im u tu svrhu obeća znatnu pomoć. Vojska se stala doduše u oktobru kupiti, no za sada ipak nije ništa učinjeno.

Početkom 1594. imenova Rudolf glavnim zapovjednikom u Hrvatskoj nadvojvodu Maksimilijana, a u Ugarskoj nadvojvodu Matiju. Koliko je to i moglo biti od koristi po Hrvatsku, ipak Hrvati najprije zatraže od dvora garanciju, da se imenovanjem Maksimilijanovim ne misle okrnjiti banska prava, to jest, da nadvojvoda ima sporazumno raditi s banom, što im on i priznade. Po tom se 23. marta 1594. sastade hrvatski sabor, koji zaključi sveopći lični ustanak (insurekciju) hrvatskih velikaša, plemića i posjednika s njihovim kmetovima za budući rat, i to tako, da od deset dimova (fumi) daje svaki plemić po jednog, svaki kanonik zagrebački po jednog, a lepoglavski Pavlini četiri konjanika. Od gradova Zagreb pedeset pješaka mušketira, Varaždin dvjesta, Križevci sto i pedeset, Koprivnica trideset, a Samobor četrdeset. I trgovci imali su dati po jednog konjanika od robe vrijedne do 500 for.

Poslije ovih zaključaka Hrvati pozovu nadvojvodu Maksimilijana u Hrvatsku, da započne vojnu, jer su samo u tom vidjeli su svoj spas. Konačno javi

nadvojvoda banu, da će doći 15. jula, a krajiškim zapovjednicima Eggenbergu, Grassweinu i J u r j u L e n k o v i ć u, karlovačkomu generalu (od 1593. do 1601.), poruči, da se spreme na podsadu Petrinje. Na taj glas pozove ban sav narod i plemstvo na oružje, no kad je sve spremno bilo, nije bilo nadvojvode. Po tom odu Hrvati sami 21. jula put Petrinje, te se ondje utabore ; bilo je ukupno do 16.000 momaka. Složivši most preko Kupe na 24 ladje, što su ih u kolima sa sobom dovezli, uzeše podsjedati grad. To im je bilo tim lakše, što se glavna bosanska vojska u taj par nalazila na velikom ugarskom bojištu. U Petrinji bilo je sada tek malo Turaka, na čelu im Erdogli i Rustanbeg. Medjutim stiže 24. jula nadvojvoda Maksimilijan u Zagreb, a 27. jula dodje na bojište s 1000 konjanika. Borba pod Petrinjom potrajala je deset dana, napokon kad Rustan beg uvidje, da grada ne će održati, zapali ga i pobježe. Tako osvoje Hrvati 10. augusta Petrinju, dok je Lenković još 5. augusta zauzeo susjedne tvrdjave Goru i Hrastovicu. Pad Hrastovice i Petrinje bijaše od odsudne važnosti po Sisak : već sjutradan 11. augusta ostave Turci Sisak, zapalivši ga prije bijega. Eto, tako započe slavno vojevanje Hrvata godine 1594. Sada je trebalo poći dalje na jug, te uzeti Kostajnicu i Bihać, no nadvojvoda Maksimilijan toga ne htjede da učini, već se vrati natrag u Grac, našto se sklopljena vojska raspade. T i m j e n e u m j e s n i m k o r a k o m n a d v o j v o d i n i m b i l o s v e o n o, š t o j e o n a k o k r v a v o s t e č e n o, i z l o ž e n o p o n o v n o j p r o p a s t i.

I odista, na glas da su „kauri“ otišli ispod Petrinje, Rustan i Erdoglija skupivši kod Kostajnice nešto vojske, vrate se natrag. Pošto su posade u Hrastovici, Gorama i Petrinji bile slabe, Turci opet bez boja lako osvoje ova tri grada. Po tom se dade Erdoglija na plijenjenje Turopolja, ali ga Eggenberg 15. septembra živa uhvati i otpremi u Požun, gdje pogibe u tamnici. Da se Hrvati donekle primire, povede general Juraj Lenković vojnu na Bihać, kuda stiže noću 5. novembra. U čas bi varoš osim tvrdjave zauzeta, te oslobodjeno do 1.200 zarobljenika. Po tom se Lenković 8. novembra, vrati natrag u Karlovac; dašto, veće koristi od vojne nije bilo, jedino Sisak bi sačuvan.

Medjutim pozove kralj Rudolf u Prag bana Tomu Erdödyja, da zastupa Hrvatsku kod ugovora izmedju njega i erdeljskoga kneza Žigmunda Báthoryja. Tom prilikom napomene ban, kako mu vojska od imenovanja još nije plaćena, kako njemačke čete pale i kradu i da tome treba što prije doskočiti. Pošto Tomi Erdödyju nijesu mogli u tu svrhu na dvoru dati onakog jamstva, kakovo je on tražio, odreče se banske časti. Vijest o tome preneražila je Hrvatsku. Stoga se 15. maja 1595. sastade sabor, gdje je Toma Erdödy ponovno položio čast svoju izjavivši, da nipošto više ne će da ostane banom, jer mu vojska redovito ne prima plaće, a niti se hoće od strane dvora Hrvatima dati zadovoljština. Potom se sabor obrati na nadvojvodu Maksimilijana, da se imenuje novi ban, ako se kralj ne bi medjutim sporazumio s Tomom Erdödyjem. Zatim nastavi ovako: „Novi ban neka

bude pripadnik ovoga kraljevstva (hrvatskoga) i neka bude muž vješt oružju. Njega treba kralj da s banderijem predstavi saboru (naime svečano instalira); jer ako stališi ne budu imali bana, neka znade Vaša jasnost, da se oni nijednom generalu tudje narodnosti pokoravati ne će, niti će s njime ići u rat, pa makar svi zajedno s domovinom izginuli. Oni se vole i najskrajnjijih sredstava latiti, nego li dopustiti, da im se sloboda u toj stvari okrnji." Konačno izrazi sabor priznanicu Tomi Erdödyju. Pošto je dvor ove godine 1595. srećno ratovao u Ugarskoj, nije se dakako obazro na želje Hrvata; Toma Erdödy ode na svoj posjed u Metliku, vazda spreman, da podje u rat za obranu domovine.

Od polovice maja do decembra čekala je hrvatska novoga bana. Kad se pak na dvoru čulo za odlučnu i otvorenu izjavu hrvatskoga sabora, imenova kralj konačno dva bana: biskupa zagrebačkoga Gašpara Stankovačkoga za civilne, a Ivana Draškovića Trakošćanskoga za vojničke poslove, ali ne dade ni jednoga svečano instalirati, kako je to tražio ustav. Stoga se 17. decembra skupi sabor ne „ex edicto domini bani", nego „ex edicto dominorum comitum comitatuum huius regni", dakle po nalogu župana hrvatskih, da tu stvar rasprave. Ovdje bi rečeno, da sabor doduše zna, da su imenovana dva bana, ali niti im je kralj dosada poslao plaće za vojnike, niti su izabrani bani položili prisegu vjernosti po starom običaju pred saborom, dapače oni

još nemaju ni banskoga banderija. Protiv toga diže sabor svoj glas tolikom odlučnošću, da je Rudolf napokon u prvoj polovici januara 1596. imenovao dva komisara, koji su 11. januara instalirali i predstavili saboru nove banove; to bijahu Nikola Istvánfy (historik) i Matija Bazarić. No biskupovo banovanje bješe vrlo kratko, jer je umr'o već 30. juna 1596., pa tako ostade jedinim banom Ivan Drašković (1596.—1605.)

Istodobno dašto nije prestalo ratovanje s Turcima. Početkom augusta 1595. krenuše s 10.000 momaka na Turke Juraj Zrinski (sin sigetskog junaka) i varaždinski general Žigmund Herberstein te osvoje važnu Baboču (16. aug.), a onda upade Herberstein sam u tursku Slavoniju, osvoji Černik i potuče kod Čakovca medju Bijelom Stijenom i Pakracem dne 1. septembra bosanskoga valiju Pardija, što se toliko dojmi tamošnje raje hrvatske, da je planuo neuspjeli ustanak sve do Požege. Ovo je prvi zametak pokreta Hrvata u Slavoniji za slobodu, koji će tek docnije pravo planuti. Vrativši se Herberstein iz Slavonije, udari u septembru u svezi s Eggenbergom i Lenkovićem na Petrinju. Dne 22. septembra došlo je pod gradom do boja, u kojem bi razbit i teško ranjen branitelj njegov Rustan-beg, a kad on sjutradan umre, ostave Turci Petrinju, Goru i Hrastovicu, našto ih kršćanska vojska bez otpora stalno osvoji. Ponovno uspjeli nenadani napadaj generala Lenkovića na Bihać (u novembru) zaključi srećno ratovanje ove godine.

Medjutim se odigraše važni dogadjaji u Erdelju, Turskoj i Ugarskoj.

Poslije smrti K r s t e B á t h o r y j a (27. maja 1581.) postao je erdeljskim knezom malodobni sin njegov Ž i g m u n d B á t h o r y. Kao punoljetnik pridruži se, kad je planuo turski rat, kralju Rudolfu, prizna mu vrhovnu vlast (28. jan. 1595.) i oženi se jednom austrijskom nadvojvotkinjom, dapače njegovim posredovanjem pobune se protiv Turaka vlaški vojvoda M i h a j l o i moldavski (bogdanski) A a r o n, te mu se pridruže u nastalom ratu kao svomu suverenu. U to umre 16. januara 1595. sultan Murat III., koga zamijeni na prijestolu sin M e h m e d III. (1595.—1603.). Novi sultan otpusti odmah po nastupu Sinan-pašu, te imenova velikim vezirom F e r h a d-pašu, ali vojnička buna u brzo ga prisili, da je opet ljeti 1595. uspostavio starca Sinana. Uslijed toga veliki je vezir tek sredinom augusta započeo vojnom, prešao kod Gjurgjeva Dunav i provalio u Vlašku, no ovdje ga u nekoliko odlučnih bitaka do nogu potuče vojvoda Mihajlo uz pomoć erdeljsku tako, da je Sinan-paša krajem oktobra teškom mukom s nešto spasene vojske uzmakao na desnu obalu dunavsku. Istodobno srećno se ratovalo i u Ugarskoj, gdje je budimski paša primio od porte tek neznatnu pomoć. Vrhovni vojvoda Rudolfove vojske bijaše vješti Nizozemac general Karlo Mansfeld, a njemu bi pridijeljen kao ratni savjetnik Tilly. Ljeti 1595. započe Mansfeld vojnu sa 60.000 momaka, udari 1. jula iznenada na Ostrogon i potuče pod gradom (4. augusta) Mehmeda beglerbega anatolskoga, sina

Sinan-pašina, s jakom vojskom. Ali prije nego li je što važnije izveo, umre sposobni Mansfeld (14. aug.); plodove njegova rada požeo je nasljednik mu nadvojvoda Matija, kojemu se predadoše Ostrogon (2. sept.), Višegrad i Vac.

Poraz Sinanov u Vlaškoj i gubitak Ostrogona veoma se dojmiše Turaka. Kad je u aprilu 1596. umr'o starac Sinan, onda uzmu janjičari zahtijevati, da se sultan lično stavi na čelo vojske, što on i obeća za ovu godinu 1596. Medjutim vojne operacije započeše dosta kasno. Vrhovnim vojvodom imenova Rudolf za ovu godinu u Ugarskoj nadvojvodu Maksimilijana, koji udari u augustu na tvrdjavu Hatvan, te je 3. septembra i osvoji. U taj par stiže i sultan Mehmed s velikim vezirom, šurjakom svojim Ibrahimom i velikom vojskom u Ugarsku, te se utabori u Segedinu. Na taj se glas povuče nadvojvoda Maksimilijan razorivši prije Hatvan pod Ostrogon, dok sultan krene pod Jegar, koji mu se 13. oktobra predade. Za to se vrijeme složi čitava ugarska i erdeljska vojska (do 50.000 momaka), te zametne kod Keresztesa (istočno od Jegra) višednevni boj sa sultanom; Turci bijahu već (26. okt.) natjerani u bijeg, ali kad se kršćanska vojska u najvećem neredu baci na plijen, bude od vrativših se Turaka (naročito Tatara) upravo uništena. Time im bješe osjeguran posjed Jegra.

Godina 1596. isto je tako nesrećna i po Hrvatsku.

Još od početka rata osobito se zanimao za nj papa Kliment VIII. težeći složiti savez kršćanski protiv Turaka i podjedno podići pobunu pokorenih

balkanskih kršćana, dakle u prvom redu Rumunja, Hrvata, Srba i Bugara. No papa je išao i za tim (dakako bezuspješno), da se slože protiv Turaka s Rudolfom još i poljski kralj, te car ruski. Papa se ponajprije obrati na Vlaškog i Moldavskog kneza, i to s uspjehom, dapače god. 1594. pobune se u Banatu naseljeni Srbi pod vodstvom svoga episkopa Todora, ali ustanak bi doskora ugušen. Da zaplaši Srbe, dade još u početku ustanka veliki vezir Sinan iz Mileševskoga manastira dopremiti u Beograd tijelo sv. Save i dne 27. aprila 1594. spaliti. Kad se sjetimo tijesne sveze izmedju vjere i političkoga života kod Srba, onda nam je jasno, da je dojam tog zločina Sinanova morao biti golem. Isto se tako stalo opažati gibanje izmedju Arbanasa, a u Dubrovnik bi naročito poslan jedan papinski agent, kojemu je bila zadaća nastojati, da se osvoji Klis, koje bi mjesto potom imalo da bude osnovom za dalju akciju protiv pašaluka bosanskoga. Ovo je bilo tim lakše provesti, što se u jednu ruku sam naokolni hrvatski narod zasitio mletačkoga gospodstva, te se opet želio povratiti pod vlast zakonitoga kralja svoga, a u drugu pak, što su senjski Uskoci jednako težili, da natrag osvoje svoje nekadašnje gnijezdo. Još koncem 1582. pomišljali su Splješani i Poljičani u zajednici s Uskocima na osvojenje Klisa i Solina, no od svega ne bi ništa, jer kad uskočka pomoć izostade i Turci saznadu za čitav plan, jadno pobiše one što podjoše na Klis (2. januara 1583.). Isto se tako izjalovi svaki pokušaj god. 1586. Djelovanje papinskoga poslanika u Dubrovniku, a u

svezi s praškim dvorom došlo je doskora već dotle, da je kralj Rudolf dne 14. aprila 1595. izdao iz Praga javni manifest na kršćanski narod u Bosni i po naokolnim zemljama, gdje ih hrabri na ustanak protiv teškoga turskoga ropstva s potpunim pouzdanjem u njegovu zaštitu i pomoć.

Godine 1595./6. bijaše vodja čitavoga pokreta za osvojenje Klisa spljetski plemić Ivan Alberti. On se tijesno združio najprije s jerusalimskim vitezom Hvaraninom Franom Antunom Brtučevićem, koji je predobio za tu osnovu nadvojvodu Ferdinanda u Gracu i kralja Rudolfa u Pragu, a onda s poljičkim knezom Pavlom Pavićem, koji mu takodjer obeća u tu svrhu pomoći. I tako bi stvoren u Gracu i Beču plan, po kojem se imala u Hrvatskoj prikupiti vojska, upasti u Bosnu, gdje će joj se pridružiti ustaške čete, te poći na Klis i osvojiti ga; s tim se mislilo u prvom redu odvrnuti interes turski od glavnoga bojišta u Ugarskoj, a trebalo je osobito tajno raditi, jer je Venecija u taj čas bila u dobrim odnosima s Turskom, a i onako nikako ne bi htjela da joj se blizu Spljeta opet utvrdi vlast zakonitoga kralja hrvatskoga.

Medjutim doskora se uvidjelo, da je osvojenje Klisa s kopnene strane neprovedivo, već da treba udariti s mora, pa s toga bi onaj plan zabačen. I zbilja, dok je veći dio kliških Turaka bio zabavljen van grada, provale iznenada Uskoci, Poljičani i još neki naokolni Hrvati pod vodstvom spljetskoga plemića Ivana Albertija u noći od 6. na 7. aprila

1596. u Klis, te ga uz pomoć nekih domaćih zavjerenika brzo osvoje poklavši sve Turke u njemu. Sada utvrdi Ivan Alberti Klis protiv svakoga napadaja oskrbivši ga priličnom uskočkom i poljičkom vojskom. Pad Klisa bijaše odista od velike znamenitosti. Na taj glas eno se pobune kršćani hercegovački i pošlju fra Dominika Andrijaševića u Prag moleći pomoć, koja im bi i obećana. No važnije je i odsudno po čitavu stvar u budućnosti, što se tim povodom javno složiše na zator kliških osvajača Mlečani i Turci. To je bilo s tim važnije, što se Klisu moglo pomoći hranom, momčadi i džebanom samo preko mletačkoga zemljišta.

Kad se saznalo, da je Klis pao, odluče se u Carigradu, da ga što brže natrag osvoje. U tu je svrhu dobio nalog bosanski paša, da to izvede pošto poto, a istodobno bje i kapudan-paši (admiralu) naloženo, da udje s brodovljem u jadransko more i spriječi dovoz pomoći Klisu. Medjutim saznaše i bosanski begovi za pad Klisa, pa tako se zgodi, da je kliški sandžak-beg Mustafa, koga onda ne bijaše kod kuće, već 12. aprila pao sa 600 Turaka pod grad i započeo podsadu. Broj je Turaka svakim danom rasao, tako da je do 17. aprila bilo pod njim već do 2.000 njih, a do 22. aprila 8.000. Premda su branitelji kliški hrabro odbijali sve napadaje turske, ipak ih zaskoči još ljući dušmanin — nestašica vode, a doskora i glad, jer su na Klisu presušile sve šterne, a bunara nije bilo, dok je i premalo hrane bilo spremljeno; uopće svi su se pouzdavali u vanjsku, naročito

kraljevsku pomoć. U Pragu pak odista se na to pomišljalo, te ubavijestilo o tom mletačkoga poslanika, koji izjavi, da će Venecija rado dopustiti generalu Jurju Lenkoviću prelaz preko svoga zemljišta; dakako, Mlečani su istodobno sve i Turcima dojavili.

General Lenković došao je konačno izmučenoj kliškoj posadi u pomoć („Krvava voda"). Dne 25. maja 1596. iskrca se kod Bosiljine nedaleko Trogira sa 2.000 momaka, od kojih 300 njih ostavi, da čuvaju barke, a s ostalom vojskom podje preko planina ravno Klisu. Turci ubaviješteni o njegovom dolasku dočekaše ga i nenadano napadoše, tako da se potučen jedva nekako spasao u grad Klis (27. maja). Kad Lenković sjutradan u veče ostavi Klis s jednim dijelom vojske, bi i opet iznenada napadnut tako, da se jedva nekako domogao Kaštel-Sućurca, dok se od vojnika njegovih jedan dio sklone u Omiš, a drugi dopadoše turskoga ropstva. Treći dan poslije toga poraza (31. maja) predade se Klis Turcima uz uvjet, da branitelji njegovi mogu pod oružjem otići kud im drago. Tako je Klis ponovno pao šaka Turcima, a time je i propala misao, da se pokuša nešto učiniti pobunom turskih kršćanskih podanika.

Kad se u Hrvatskoj saznalo za poraz kod Klisa, odluči se general Herberstein na navalu na Kostajnicu, a njemu se pridruži još i ban Ivan Drašković; ali kad dodje glas, da Kostajnici dolazi u pomoć 20.000 Turaka, okane se Herberstein i ban dalje podsade (u julu 1596.). Ne našavši

nikoga pod Kostajnicom, okrene turska vojska pod Petrinju, te je podsjedne. Na taj glas sabere se hrvatska vojska pod vodstvom bana Draškovića, Tome Erdödyja i Eggenberga, te se utabori kod Siska. Prešavši ovdje rijeku zametne 20. septembra boj, u kojem bjehu Turci ametom potučeni. Tom pobjedom nije spašena samo Petrinja i Sisak, nego i odbijena posljednja veća navala turska.

Bitke kod Klisa, Petrinje i Keresztesa označuju kulminaciju velikoga petnaest-godišnjega rata. Ni na ugarskom, ni na hrvatskom bojištu ne dolazi više do značajnijih sukoba; izuzetak čini osvojenje Gjura (29. marta 1598.) i definitivni pad Kaniže u turske ruke (20. oktobra 1600.), uslijed čega ostade Hrvatska sa sjevera otvorena provalama turskim, naročito krimskim Tatarima, smještenim po ugarskim garnizonama (turskim). Sada izabraše hrvatski stališi na saboru (30. aprila 1603.) Tomu Erdödyja kapetanom kraljevstva Hrvatskoga na njegovu obranu.

No dok je jenjavanje ratne žestine donekle otklanjalo pogibiju s vanjske strane, pojavi se pod kraj turskoga rata teška i sudbonosna nutarnja buna u Ugarskoj. Uzroci njeni bili su oni isti, koji su i u Hrvatskoj skrivili poznato nam nezadovoljstvo, naime nepoštivanje ustava i zulum pomoćne njemačke vojske u tamošnjoj vojnoj Krajini, no pored toga još se zemljom razmahaše i vjerske raspre. Nepoštivanje ustava odražavalo se u tom, što dvor nikako nije dao, da se popuni mjesto palatina (od 1531.) i mjesto nadbiskupa ostrogon-

skoga, ne govoreći još napose o uplitanju njemačkih kraljevskih savjetnika u ugarske poslove, naročito ratne i financijalne, dok su vjerske raspre nastale u medjusobnoj nesnosljivosti izmedju katolika i protestanata. Još od vremena Ferdinanda I. našlo se u sjevernoj Ugarskoj dosta pripadnika reformacije, a taj je broj sve to većma rasao, naročito medju plemstvom i gradovima. Doskora je protestantizam stao značiti nešto narodnoga smatrajući bečki dvor središtem katoličke reakcije.[1] Pošto je Rudolf još od mladosti bio velik protivnik protestantizma, nije ga bilo teško nagovoriti na razna nasilja protiv ugarskih pripadnika te vjere, a ta su došla do vrhunca, kad je kralj „motu proprio deque regiae suae potestatis plenitudine", dakle svojevoljno, dodao zak. članku sabora od god. 1604. još jedan XII. članak, kojim se zabacivahu sva prava i privilegija protestanata u korist crkve katoličke. Sada plane u Ugarskoj i Erdelju otvorena buna pod vodstvom protestantskog plemića Stjepana Bocskaya, koga buntovni plemići, inače članovi ugarskoga sabora, dne 20. aprila 1605. izaberu knezom. Bocskay stupi odmah u savez s Turcima, tako da se odsada imao dvor boriti na dvije strane. Podjedno pozove novoizabrani knez ugarski i Hrvate, da ga priznadu svojim vladarom, ali ga oni odbiše. Uslijed toga podje Bocskayev vojvoda Grgur Németh prema Hrvatskoj s vojskom, ali ga ban Ivan Drašković, Franjo Ba-

[1] Još i danas je kalvinstvo magjarska vjera (magyar hit), a kalv. crkva, magjarska crkva (magyar templom).

thyány i Gjuro Zrinski baciše natrag preko Dunava. Na jesen 11. novembra 1605. pozove veliki vezir Bocskaya u Peštu, gdje ga opaše sabljom i okruni posebnom nekom krunom za ,,ugarskoga kralja i erdeljskoga kneza" uz godišnji danak od 10.000 dukata.

Ova je buna bila tim opasnija, što je kralj Rudolf spram nje pokazivao potpun nehaj, pa su tako braća njegova bila prisiljena, da protiv njegove volje dodju u Prag, gdje su od njega iznudili, da je vojničke i civilne poslove ugarske predao bratu Matiji. Taj pak znajući, da se ne može uspješno oprijeti obim dušmanima, odmah stupi u pregovore s Bocskayem, te sklopi s njime nakon duljeg pregovaranja 23. juna 1606. u Beču mir, kojim biše uredjeni ugarski vjerski poslovi sve do god. 1848. Bečkim mirom bi odredjeno, da plemstvo i gradjani mogu slobodno ispovijedati vjeru, koju hoće, to jest obje konfesije postadoše ravnopravne, dok je članak XII: 1604. brisan. Nadalje podijeljena bi opća amnestija i obećano, da će budući sabor birati palatina s kojim će onda nadvojvoda Matija raspravljati i odlučivati o ugarskim poslovima; vrhovni blagajnik, dostojanstvenici i vojnički zapovjednici u Ugarskoj i Hrvatskoj smiju i mogu biti samo domaći plemići bez obzira na vjeru. Ostala još prijeporna pitanja odlučit će budući sabor. Konačno bi utanačeno, da Bocskay pridržaje kao knez Erdelj i neke susjedne ugarske županije, a ne ostavi li muških potomaka, imadu ove zemlje pripasti kralju.

Rudolf se dugo nećkao potpisati ovaj mir, no konačno ipak to učini 6. augusta.

Sada preostade nadvojvodi Matiji da sklopi mir s Turcima, jer se već davno svako ratovanje pokazalo kao izlišno. To mu je moglo s tim lakše uspjeti, što se i u Turskoj pomišljalo na mir, gdje je još 22. decembra 1603. umr'o Mehmed III., a naslijedio ga mladji sin Ahmed I. (1603.—1617). Dne 7. jula 1606. izdade sultan punomoć svojim poslanicima, a onda se koncem oktobra sastanu sa Matijinim poslanicima na ušću rijeke Žitve nedaleko Komorana. U početku malo da se pregovori ne razbiše, jer je Matija zahtijevao Jegar i Kanižu, a Turci i nadalje plaćanje danka od 30.000 dukata. Konačno popuste obje stranke, te tako bi dne 11. novembra 1606. utanačen mir na dvadeset godina. Isprava se sastoji od sedamnaest članaka, od kojih su najvažniji V. VI. i XI., kojima se utanačuje, da će svaka stranka zadržati ono, što posjeduje sada (dakle status quo), da provale na tudja zemljišta i pljačkanja imadu prestati, a tako isto kaznit će obje stranke razne dobrovoljne i hajdučke čete na granici ; konačno car, odnosno kralj, više ne plaća godišnjega danka, već će jednom za uvijek dati sultanu dar od 200.000 dukata.

Mir na ušću rijeke Žitve prvi je mir, u kojem su kralj ugarsko-hrvatski i sultan ravnopravni. Sada pukoše lanci tributarne podložnosti, što su ih svake godine zvekećući vukli poslanici, kad su sultanu donosili tako zvane darove, koje su Turci zvali dankom. Sada je prvi put izdana dolična isprava s turske strane, a ne narinuta, jer nakon

što su Rudolfovi poslanici pomoću tumača proučili turski original, onda bi on tek potpisan i pečatima snabdjeven. „Mir na ušću rijeke Žitve, kaže historik Hammer, sjaje se Evropi i kršćanstvu na početku XVII. stoljeća kao luč, koja nam pokazuje, da je skršen turski jaram i da je stala opadati turska veličina, luč, koja se tečajem ovoga stoljeća još nekoliko puta za bure uzbibala i skoro ugasla, dok nije koncem istoga vijeka još jasnije zasjala na poprištu mira u Karlovcima (1699.) pokazujući nam bjelodano propast osmanlijskoga carstva.“

Šta se tiče Hrvatske, treba naglasiti, da je ona izgubila tim mirom Bihać, a da ne spomenemo Klisa, koji je pao prvi put još 1537; Slavonija ostala je takodjer u turskom ropstvu. No ipak tim mirom prestaju one sudbonosne navale turske; od sada dalje Hrvati idu za tim, da istjeraju Turčina iz svoje zemlje, a ne brane se više; oni prelaze iz defenzive u ofenzivu.

IV.

Uskoci i prevlast njemačka.
(1606.—1671.)

U doba, kad je nadvojvoda Matija pregovarao s Turcima i s Bocskayem o miru, bijaše duševno stanje njegova brata Rudolfa već veoma nepovoljno. Živući samotno i odijeljen od svijeta u Hradčanima kod Praga i zanimajući se isključivo astrološkim i alkimističkim pokusima, ne samo da

je potpuno zanemarivao državne poslove prepuštajući ih ljubimcima svojim, naročito slugi Filipu Langu, nego nije ni dopuštao, da mu itko s njima preda nj dodje, dapače ni braća njegova. Pa tako se i zgodi, da Rudolf, kad mu donijeste spise o sklopljenom miru s Bocskayem i s Turcima na potvrdu, dulje ih vremena ne htjede potpisati. Radi toga plane žestoka svadja izmedju oba brata, a kad ugarski i hrvatski stališi izaberu Matiju na saboru u Požunu „n a s l j e d n i m g u b e r n a t o r o m“[1], te mu se pridruže još i češki i austrijski stališi, udje Matija s vojskom u Češku i prisili brata ugovorom u praškom predgradju Libenu (24. juna 1608.), da mu predade vladanje u Austriji, Moravskoj, Ugarskoj i Hrvatskoj, našto bi kao **Matija II.** (1608.—1619.) okrunjen dne 19. novembra u Požunu ugar.-hrv. kraljem. Tri godine zatim prisili Matija brata, da se odreče češke krune, a kad Rudolf 20. januara 1612. umre, postade i njemačkim carem.

Još prije krunisanja požunskoga sastade se hrvatski sabor u Zagrebu, da izabere poslanike svoje za Požun i da im dade upute, što će od novoga kralja tražiti. Najljuća nevolja bila je V o j n i č k a K r a j i n a, kojom je gospodario štajerski nadvojvoda F e r d i n a n d, sin Karlov, ne obazirući se nimalo na hrvatski ustav i krnjeći banski ugled poglavito time, što mu je nastojao oduzeti vojvodsku vlast ostavivši mu samo sudbenu, a uz to namještavajući po hrvatskim gradovima i tvrdjavama (kapetanijama) same Nijemce kao generale i više časnike. Stoga zatraže Hrvati na svom saboru

[1] Rudolf naime bijaše neženja.

početkom septembra 1608. u Zagrebu (članskom XI. i XII.), da se iz svih hrvatskih gradova, naročito iz Varaždina kano sijela županijskoga, imadu maknuti inostrani vojnički zapovjednici i inostrana vojska, pa da se banu opet povrati s t a r o d a v n a p o t p u n a v l a s t o d D r a v e d o m o r a. No pošto su austrijske neke pokrajine novčanim sredstvima podupirale Krajinu, radi čega bješe nadvojvodama podijeljena neka vlast u krajiškoj vojničkoj upravi, zaključi sabor hrvatski, da se u tom pitanju kralj Matija sporazumi s nadvojvodom Ferdinandom. Ispražnjena pak časnička mjesta imadu se svakako popuniti domaćim zaslužnim sinovima, jer „h r v a t s k i s u s t a l i š i s p r e m n i (zaključi sabor) p r i j e u m r i j e t i, n e g o d a s n j i m a t u d j a g o s p o d a v l a d a j u i l i d a t a g o s p o d a o b n a š a j u m a s a m o i n a j m a n j u č a s t u H r v a t s k o j n a š t e t u n j i h o v e s l o b o d e." Kralj Matija primi taj zaključak, dapače imenova banom omiljeloga T o m u E r d ö d y j a (1608.—1614.), ali uza sve obećanje ostade u Krajini sve pri starom na veliko nezadovoljstvo hrvatskoga plemstva.

Kad naime saznaše stališi kranjski, štajerski i koruški, da će morati gradove krajiške predati Hrvatima, uzbune se, sastanu na zbor i zaključe: „Hrvatska krajina pripada nadvojvodi Ferdinandu, pa se s toga bez njegove dozvole ne može o njoj ništa odlučiti". Čuvši za taj zaključak Hrvati otpreme poslanstvo nadvojvodi, da s njime urede krajiško pitanje, kako je i kralj Matija II. želio, ali Ferdinand ne samo da ih je odbio s njihovom

molbom, već im se zaprijetio, da ako „sve ne ostane, kako jest", da će krajiške gradove hrvatske uzeti sebi kao sopstveno vlasništvo.

Na ovaj prkosni odgovor dignu se Hrvati tolikom žestinom, da se gradački dvor bojao oružane provale, pa se s toga obrati na cara Rudolfa u Prag, da posreduje. I opet se vode beskrajni i neplodni pregovori praćeni spletkama, no na žalost i domaćih sinova. Sabor hrvatski naime kaže: „Da bi kralj htio ispuniti želju Hrvata, ali ima netko, tko pravi zaprijeka odgovarajući kralja od toga, pa je osujetio i hrvatska poslanstva u Požunu i Gracu". Za to stališi jednoglasno zaključuju zaklinjući se: „Ako se taki rušitelj domovinskih sloboština pronadje, dići će se javno u saboru svega kraljevstva na nj šake svih stališa i redova". Tko je bio taj intrigan, ne zna se još ni danas.

Kolikogod je kralj Matija obradovao Hrvate imenovanjem Tome Erdödyja banom, toliko ih je i ozlovoljio, jer ga nikako nije dao instalirati. S toga se tuži sabor u februaru 1609. i narednih godina, ali bezuspješno. Poradi toga odreče se Toma Erdödy 27. novembra 1614. po drugi put banske časti, a pridrža čin svoj na molbu sabora, dok ne bude imenovan novi ban.

To se zgodi 1615., kad zasjede bansku stolicu Benedikt Thuróczy (1615.—1616.), koji bje odmah i instaliran, ali već u septembru 1616. umre. Sada bi imenovan banom Nikola Frankopan (1616.—1622.), koji bi uveden u dostojanstvo bansko dne 6. decembra 1616.

Dok je Matija uredjivao zamršene ugarske prilike ter se borio s novim erdeljskim vojvodom Gavrom (Gábor) Betlenom, koji se turskom pomoću učinio samostalnim gospodarom, svratiše opću pozornost na sebe senjski Uskoci.

Nakon što su Turci uzeli Bosnu (1463.) i Hercegovinu (1482.), potraži onaj dio pučanstva (poglavito katoličkoga zakona), koji se ne htjede Turcima pokoriti, utočište u susjednoj Hrvatskoj i Slavoniji. Ovi bjegunci, najprije zvani „Pribegi, Prebegi", docnije Uskoci (od uskočiti), stali su pomalo napučivati pogranične tvrdjave. Uskoka bilo je više grupa ; osim najpoznatije kliško-senjske još je poznata ona što je naselila Žumberak i južnu Kranjsku. Pored imena „Pribeg" i „Uskok" još se označuju ovi bjegunci u ispravama stranim jezicima pisanim kao Vlasi, Martolozi i Morlachi. Jedna se takova grupa Uskoka iz Bosne i Hercegovine stala oko 1530. skupljati kod tvrdjave kliške, a onda je primi senjski kapetan Petar Kružić kao branitelje u povjereni mu grad. Pošto su se Uskoci prečesto zalijetali u tursko zemljište čineći velike štete, to se riješe Turci na osvojenje Klisa. Dne 12. marta 1537. (kako znamo) predade se Klis, po prijekoj smrti Petra Kružića uz uvjet, da mu branitelji mogu slobodno otići, kud ih je volja. Pošto je padom Klisa u turske ruke pala i sva današnja Dalmacija (osim mletačkog primorja) od Velebita do Cetine, a sam Klis pripadao još prije pada pod senjsku krajišku kapetaniju, presele se sada branitelji kliški u Senj i ponijeве sa sobom ime Uskoka. Sada

bi preneseno ime uskočko na sve vojnike posade senjske kapetanije od Rječine do Baga i ušća Zrmanje s jedne, a do Brinja i Otočca s druge strane.[1] Dapače krajem XVI. vijeka i kroz XVII. uzeo se nazivati teritorij senjske kapetanije Dalmacijom.

Položaj Senja s gorovitim zaledjem i otočnim pročeljem, te sa svojom čuvenom burom jeste taki, da ga ni s morske ni s kopnene strane nije lasno osvojiti. U taj par (1537.) bijaše Senj pod komandom ljubljanskoga (nutarnjo-austrijskoga) ratnoga vijeća, kasnije (od 1564. dalje) gradačkoga dvora, i sijelo istoimene kapetanije u hrvatskoj Krajini. Prema tome dakle postadoše Uskoci vojnici na hrvatskoj Krajini, te su sa svojim potomcima sačinjavali kroz više od osamdeset godina gradsku posadu. Ova se opet dijelila na četiri kumpanije, kojima bijahu na čelu vojvode. God. 1559. navodi službeni popis 253 vojnika, a 1573. već 352, dok se 1602. navodi broj senjskih Uskoka na pet do šest stotina ljudi. Kad su se ovima stali pribrajati još i novi bjegunci i domaće senjsko pučanstvo, bilo je u Senju uskočkih vojnika početkom XVII. vijeka do 1200 momaka. Kod većih poduzeća opet bi im se pridružili i vojnici iz ostalih garnizona senjske kapetanije, pa tako je broj njihov poskočio do 2.000 momaka. Treba naime znati, da se prvotni broj kliških Uskoka vremenom povećao

[1] U senjsku kapetaniju spadala su mjesta Trsat, Hreljin, Ledenice i Bag uz more, a Brinj, Brlog i Otočac na kopnu.

novim bjeguncima poglavito iz mletačke Dalmacije koji umakoše kazni, a onda ih je došlo i iz Italije (venturini). Ovi bjegunci, pa Uskoci i domaći Senjani bili su osnivači čuvene i smione uskočke mornarice. Prema tome dakle ne može se kod Uskoka govoiiti o *jednoj jedinstvenoj nacionalnoj grupi* (primjerice srpskoj), jer ih stvarahu osim pretežnoga dijela *Hrvata* još i *Srbi* i *Talijani*.

Uskoci bijahu vrlo smiona čeljad, oboružana puškom i sjekirom, a kadikad i handžarom. Bili su podobni podnašati svakojake oskudice i muke. Pored toga dobro im bijaše znan svaki kutić koli u Velebitu, toli po otočju. Mjesečna im plaća bijaše (1589.) 4 forinta i pô, no ni toga nijesu redovito dobivali. Za to su se morali dati na *plijen* jer okolica senjska ne rodi baš ničim. *Tako se eto silom prilika zgodi, da su se Uskoci morali prehranjivati plijenom i otimačinom*. Pošto se na granici hrvatskoj neprekidno ratovalo s Turcima, to su oni ponajradije kod njih sebi hrane tražili i to na dva puta: *kopnom* u turskoj Lici i *morem* u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini. Eto kako to opisuje 1580. papinski nuncij Malaspina: „Senj je postao glasovit sa Uskoka. To je primorski grad, pusto i neplodno mjesto, ali osobito zgodno za proganjanje dušmana naročito na moru. Nadalje se grad nalazi tako blizu Bosne, da posada senjska lako može s mora ili s kopna u nju provaljivati, kako se i zbiva, i to tako, da jedna ili više skupina Uskoka obilazi po kopnu, dok ih drugi

čekaju na moru s barkama na ugovorenome mjestu, da ih prime krcate plijenom i onda sigurnim morskim putom odvedu kući. Zaplijenjenu robu onda prodaju."

Dašto, poradi vječnoga maloga rata s Turcima niti je senjskomu kapetanu niti ljubljanskomu, odnosno gradačkomu ratnomu vijeću padalo na pamet Uskoke u tom priječiti. Isto tako ih je i Venecija pomagala, kad je bila u ratu s Turcima (1538.—1540.), jer bi Uskoci prelazili na tursko zemljište kroz mletačko ne dirajući u republičine podanike, šta više, oni su s njima, budući većim dijelom Hrvati, podržavali tijesne prijateljske sveze. Ali otkad se izmiriše Turci i Mlečani, stala je otomanska porta od Venecije energično zahtijevati, da ne bi pomagala Uskoka, koji su sve turske ladje na Jadranskom moru redovito plijenili. Sada su stali Mlečani voziti tursku robu, no Uskoci uzmu od njih tražiti tursko vlasništvo. Potom javi sultan Sulejman u Veneciju, da će on, jer Mlečani nijesu u stanju da održe red u Jadranskom moru, onamo otpremiti jaku mornaricu, koja će Senj osvojiti i Uskoke istrijebiti. Budući da Mlečani nikako ne htjedoše pristati, da bi turska mornarica ušla tobože u njihovo more, došlo je do uskočko-mletačkoga spora.

Prvi sukob pada u godinu 1557., kad je mletački kapetan u Jadranskom moru Fabije da Canale dojedrio pred Senj i stao zahtijevati od senjskoga kapetana Herbarda Auersperga,[1] da kazni Uskoke.

---

[1] Docnije je poginuo kod Budačkoga 1575.

Kapetan mu odgovori, da Uskoci napadaju Turke s kojima da je Ferdinand u ratu, pa da ih s toga nema razloga da kazni. No Canale se nije time zadovoljio, već 24. novembra 1557. zapriječi ulaz u senjsku luku, dok se signorija obrati Ferdinandu tužbom na kapetana, tobože kao na glavnog krivca. Ferdinand upravo zabavljen njemačkim protestantskim poslovima u toliko zadovolji Mlečanima, da je senjskog kapetana i potkapetana otpustio, te obećao, da će dati spaliti uskočke barke. Kad uslijed toga Uskoci uvidješe, da imadu u Mlečanima glavne dušmane svoje, stanu napadati njihove ladje, u kojem se poslu osobito istakoše frankopanski podanici u Ledenicama i zrinski u Bakru i Bakarcu. Mlečani se potom obrate na bana J u r j a D r a š k o v i ć a, ali taj im 23. oktobra 1567. odgovori, da u toj stvari ništa ne može, jer senjskom kapetanijom ne zapovijeda on, nego nadvojvoda Karlo, brat kralja Maksimilijana.

Medjutim plane 20. marta 1570. rat izmedju Mlečana i Turaka radi otoka Cipra, koji potraja sve do 7. marta 1573. Za toga rata učiniše Uskoci Mlečanima i opet znatnih usluga udarajući na Turke naročito u Dalmaciji. No kad nastupi mir, onda se ponovno skobiše Uskoci i Mlečani radi Turaka. Na sam Božić 1573. uhvate Uskoci jednu mletačku trgovačku ladju kod otoka Mljeta, te je porobe i odvedu u Senj. Radi toga došlo je do tužbe u Beču, poslana bi komisija, da sve izvidi i štetu mletačku nadoknadi, no konačno ostade sve, kao što je bilo. Dapače Uskoci dodjoše u spor i s Dubrovčanima, jer ovi su kao tobožnji podanici

turški (od 1526.) takodjer Turcima pomagali. U jednom takovom boju ubiše Dubrovčani oca senjskog vojvode Gjure Daničića. Sin njegov plamteći od osvete dade s mjesta otpremiti jako brodovlje protiv ubojica oca svoga, a tek posredovanjem pape Grgura XIII., koji ublaži gnjev Gjure Daničića znatnom krvarinom, bi spor izravnan.

Medjutim pravi spor započe tek poslije zlosrećnog boja oko Klisa 1596., a može se razdijeliti na dva odsjeka, prvi ide do godine 1602., a drugi do 1617., to jest do smrti generala Josipa Rabatte i do tako zvanog uskočkog rata i madridskog mira.

Kako vidjesmo, bilo je doduše još i prije 1596. dosta okršaja i sukoba izmedju Uskoka i republike mletačke, ali kad su ono Mlečani za podsade i boja kod Klisa pomagali Turcima, dapače ubijali one kršćane, što se bijegom spasoše do obale morske, a u prvomu redu Uskoke, onda planu bijesan osvetnički rat: od sada dalje tjeraju Uskoci Mlečane većim bijesom nego Turke, loveći ih po moru i kopnu, ne pitajući, tko je na njihovim ladjama i čija je roba. U toj osveti oni su odista postali po Mlečane toliko opasni, da su ih svagdje uzeli razglašivati kao gusare; kao što su nekoć za narodne dinastije hrabri Neretljani, tako su sada Uskoci smetali i spriječavali slobodnu plovidbu Veneciji po Jadranskom moru napadajući njezine ladje i robeći ih s tolikim uspjehom, da sva sila mletačka nije dostajala da ih ukroti.

Već godine 1597. udare Uskoci na grad Rovinj u Istri, porobe jednu veliku mletačku ladju i otmu desetak manjih, koje bijahu nakrcane robom u vrijednosti od milijun kruna. Medjutim uze nastojati tadanji senjski biskup Rabljanin Mark Antun de Dominis, da izravna spor, i to po želji pape Klementa VIII., koji se u istom poslu obratio na nadvojvodu Ferdinanda u Grac i kralja Rudolfa u Prag. Biskup podje u tu svrhu koncem 1598. u Grac i Prag, te uze oba dvora nagovarati da ukrote Uskoke i sklope mir s Venecijom, što će najlakše tako polučiti, ako ih odstrani iz Senja u Otočac, Prozor i Brinje a obranu primorja pako neka prepuste — Veneciji.[1] Podjedno uze i papa nagovarati kralja Rudolfa, da odstrani Uskoke iz Senja, ali stvar je bila ipak toliko providna, da se na taki prijedlog nije moglo pristati, već se jedino po želji Rudolfovoj imalo na gradačkom dvoru uznastojati, da što prije dodje do mira s Mlečanima.

U tu svrhu imenova nadvojvoda Ferdinand za uskočke poslove svojim komesarom kranjskoga vicedoma Josipa Rabattu, rodom iz Slovenske Gorice, koji je nekoć bio poslanik Ferdinandov u Veneciji, pa tako imao dosta iskustva za pregovaranje s Venecijom. Nadvojvoda je dao svomu komisaru slijedeću instrukciju, na osnovu koje je imalo doći do izmirenja: 1. Uskočke poglavice biti će kažnjene smrću; 2. svi Dalmatinci

[1] Biskup, inače još poznat i kao beznačajnik, očito bijaše u plaći mletačkoj. Gl. o njemu radnju Ljubićevu, Rad jugosl. akad. vol. X.

i ini mletački podanici bit će iz Senja zauvijek izagnani; 3. svi preostali Uskoci, osim njih stotinu najmiroljubivijih, bit će preseljeni nekud u nutrašnjost i napokon 4. ovim preostalim Uskocima zabranit će general hrvatske Krajine, naime Juraj Lenković, porabu oružanih barka. S ovom uputom dade se Rabatta na posao.

Skupivši vojsku od 1500 arkebuzira i praćen od mletačkog kvarnerskog admirala Filipa Pasqualiga i biskupa Dominisa, udje dne 29. januara 1601. u Senj, baš u čas kad u gradu nije ni trista Uskoka bilo. Rabatta se nastani u kaštelu, zatvori gradska vrata, namjesti straže, pa onda izdade zapovijed: Svak se ima bez prigovora njemu pokoravati pod gubitak glave; nitko ne smije plijeniti niti se barkom voziti po moru; u roku od jednog dana ima se svatko lično prijaviti u kaštelu i reći svoje ime; zlotvori se imadu sami prijaviti u roku od dva dana i zamoliti kraljevsku milost, koju će svaki Uskok sposoban za vojnika i dobiti; nitko ne smije oružja nositi, niti izlaziti iz grada danju ili noću bez dozvole Rabattine; tko se odmah ne odazove pozivu, gubi glavu; konačno biše sva četvorica uskočkih vojvoda pozvana, da odmah dodju.

Sada započe krvav sud nad svima onima koje Mlečani označiše kao glavne krivce. Još 2. februara biše vojvode Martin knez Posedarski i Marko Margetić Ledenički po prijekom sudu na smrt odsudjeni kao razbojnici, te iste noći u tamnici smaknuti, a onda nad vratima gradskoga kaštela obješeni. Takih je odsuda bilo više svaki dan kroz dulje

vremena. Ova strogost komisarova natjera Uskoke toliko u strah, da su zamolili milost uz povratak plijena. Rabatta je sada osjetio, da je došao do svoje glavne svrhe: izagnavši još dvadesetoricu iz grada dade prebrojiti preostalo pučanstvo, te onda jedne odredi, da će ra eliti, a druge da ostanu. Oko stotinu porodica primivši biskupov blagoslov spremi se na put iz Senja.

Dok se to zgadjalo u Senju, predočiše bivši senjski kapetan Danilo Barbo i ban hrvatski Ivan Drašković u Gracu rad Rabattin u izdajničkom svjetlu, to jest da je podmićen od Mlečana. Uslijed toga pade komisar u nemilost, a Senjem se proširi glas, da se na dvoru Ferdinandovu ne bi žalila smrt Rabattina. Saznavši za sve ovo, podje komisar u Grac, gdje se uspješno opravdao, a onda se vrati koncem septembra 1601. u Senj, te nanovo započe strahovladom. Da mu posao bude lakši, odredi veću četu Uskoka u Kanižu pod vodstvom Juriše Senjanina, koga se osobito bojao. Došavši Juriša do Karlovca, nagovori ga ovdje Danilo Frankol, glavni dušmanin Rabattin, da se vrati natrag. Začuvši za taj čin, dade komisar Jurišu uhapsiti, ali sada se pobune Uskoci, udare topovima na Kaštel osvoje ga na juriš, sasijeku Rabattu i njegove vojnike, te mu izlože glavu na vratima (31. decembra 1601.). Sjutradan još mu žene osramote tijelo, kad ga dopremiše u crkvu. I tako bi sve jednim udarcem uništeno, što je dosada uradjeno. Gradački dvor ne samo da nije kaznio Uskoke, nego je dapače imenovao senjskim kapetanom Danila Fran-

k o l a. Sada se opet vrate svi Uskoci natrag u Senj, a neprijateljstva s Venecijom započeše na novo.

Ponajprije udariše Uskoci god. 1604. na Turke u Liku i Krbavu, gdje zarobiše golem plijen, od kojega darovaše svomu kapetanu Frankolu 1500 talira gotova novca i osedlana konja. Dakako, istodobno udariše i na Mlečane, koji ponovno podigoše viku na gradačkom dvoru, uslijed čega je došao kao komisar u Senj karlovački general V i d K i s e l. No kad Uskoci ovome otvoreno izjaviše, da bez plijena tursko-mletačkoga ne mogu da žive, jer ne primaju plaće, povrati se general kući ne opravivši ništa. God. 1605. iskrca se u šibeničkom zaljevu pod vojvodom Jurišom 600 Uskoka, navali na turski Skradin, te ga do temelja popali i porobi. Naredne godine oplijene jednu mletačku ladju kod Rovinja i zaplijene tom zgodom 10.000 dukata. Tim povodom doplovi mletačka ratna mornarica pred Senj i ostale gradove hrvatskoga primorja, te ih stade blokirati.

Medjutim bi sklopljen mir na ušću rijeke Žitve (11. novembra 1606.); pa tako dobiše Uskoci od kralja Rudolfa zapovijed, da se okane pod gubitak glave navale na tursko zemljište i da se imadu svi brodovi povući na obalu, te spremiti u magazine. Na tu zapovijed podje uskočki vojvoda Nikola Radić u Prag kralju Rudolfu, te mu razloži, kako Uskoci bez plaće ne mogu živjeti, nego jedino od plijena. Dvor se našao u neprilici, jer je dobro znao, da nema novaca, no iz te ga neprilike izvuče vojvoda Radić izjavivši, da bi se ta plaća dala namaknuti tako, da se Uskocima pre-

pusti onaj porez što su ga plaćala neka sela u senjskoj kapetaniji karlovačkom generalu. Praški se dvor složi s tim predlogom, ali gradački bijaše protivan, pa tako bjehu Uskoci prisiljeni, da provode stari život. Medjutim zaželi se Rudolf u bolesti svojoj rata s Turcima, pa zamisli pogaziti tek nedavno sklopljeni mir na ušću Žitve. Sada bi Uskocima poručeno iz Praga, da navale na Turke, no oni podjedno ne poštediše ni Mlečana. Uslijed toga došlo je do nove blokade hrvatskoga primorja i mletačke tužbe u Gracu. Nadvojvoda Ferdinand pošalje potom dva komisara u Senj, koji istjeraše iz grada vojvodu Jurišu i još neke druge odličnije Uskoke. Kad se komisari vrate, a Mlečani podignu blokadu, uzmu Juriša i njegovi drugovi još većom žestinom napadati Mlečane; tako udariše na grad Pulu te u njemu zaplijene robe u vrijednosti od 4.000 dukata. Sada ne preostade drugo, već izagnanicima dozvoliti povratak u Senj, da se primire.

God. 1610. napade Juriša jedan turski brod, u kojemu nadje silu bogata plijena, medju ostalim i dragocjenu jednu sablju, koju Uskoci poslaše na dar caru Rudolfu, što ga je osobito obradovalo. Istodobno oplijeniše i mnoge mletačke ladje, tako da je u Senj poslana nova komisija, koja oduze Uskocima ladje, te ih otpremi na Rijeku, da se ondje spale. Ali Uskoci se na to pobune, provale iz Senja te kopnom još za vremena dolete na Rijeku, silom ugrabe svoje ladje, sjednu na njih i oplijene velik dio mletačke Istre. Na taj se glas vrate komisari u Senj i odsude vojvodu Jurišu na vješala (1611.). Smrt Jurišina primiri za neko

vrijeme Uskoke, a kad se opet povratiše prijašnjemu životu, odluči se gradački dvor imenovati senjskim kapetanom Nikolu Frankopana (1612.) pouzdavajući se u nj, da će znati učiniti red.

Novi kapetan odmah po dolasku odredi, da se imadu iz Senja iseliti svi oni, koji nijesu senjski gradjani. Na taj način bješe prisiljeno oko stotine porodica uskočkih (venturini) ostaviti Senj, te se nastaniti u Selcima i Crikvenici. Preostalim pak bi naloženo mirovati jer im je u izgled stavljena točna plaća. Na taj se glas pobune Uskoci pod vojvodom Gjurom Daničićem uz izjavu, da oni bez plijena ne mogu živjeti, a u ostalom u točnu plaću ne vjeruju. Nikola Frankopan uze ih miriti i dade im riječ, da će lično poći u toj stvari u Grac, ako bi plaća zaostala. I odista, koncem 1612. podje kapetan u Grac nadvojvodi Ferdinandu. Ali na glas o odsutnosti Nikole Frankopana povrate se svi izagnani Uskoci u Senj, te nastave stari život još gore nego li prije. Na Uskrs dne 7. aprila 1613. podju u šibenički kotar i nemilice orobe onamošnje Turke; potom odoše do Makarske, pa na Trebinje, te se onda vrate krcati bogatim plijenom kući. Mjesec dana potom napadnu Mlečane kod otoka Hvara, ali ih Arbanasi taj puta pobiju, medju mnogim Uskocima pogibe tom prilikom i glavni im vodja Niko Hreljanović. Smrt svoga vodje odluče Uskoci ljuto osvetiti. Doskora napadnu kod Paga jednu mletačku galiju, orobe je, a zapovjednika njezina Krstu Veniera dovuku kao sužnja u Senj i tude pogube.

Na glas o tom dogadjaju sve uzavre u Veneciji glasno zahtijevajući osvetu i propast uskočku.

Dužd pošalje na to u Grac poslanika, koji zatraži od Ferdinanda pod prijetnjom r a t a zadovoljštinu. Istodobno i opet je admiral Pasqualigo blokirao obalu kod Senja, te stao zahtijevati od Nikole Frankopana (koji se povodom ovih dogadjaja vratio iz Graca u Senj), da se krivci kazne, a zaplijenjena ladja s robom vrati. Ali kapetan mu ne uzmože toga učiniti, već mu jedino u sandučiću pošalje glavu Venierovu. Podjedno pošalje gradački dvor novu komisiju na Trsat, da sve istraži, no kad na Trsat ne dodjoše mletački poslanici, njezina bi svrha promašena, dapače gradački je dvor stao zahtijevati od Venecije, da digne blokadu i da ne sprječava prometa po Jadranskom moru. Sada se ni Uskoci ne umire, već nastaviše djelo svoje kroz 1614. i 1615. godinu.

Ovo dušmanstvo konačno izazva U s k o č k i r a t (1615.—1617.), u kojem Uskoci dopriješe do same Venecije; inače sam se rat poglavito vodio oko Slovenske Gorice i Gradiške na Soči. Nakon dvogodišnjega ratovanja došlo je do mira u Madridu: nadvojvoda Ferdinand se obvezao, da će Uskoke maknuti iz Senja nekud daleko u nutrašnjost Hrvatske, ladje im spaliti, a u grad smjestiti njemačku posadu (26. septembra 1617.). Uskoci biše preseljeni u predjele oko Otočca i po Žumberku, gdje se doskora izgubiše medju ostalim narodom.[1]

---

[1] Jedan je savremenik zabilježio, da su Uskoci u posljednjih trideset godina učinili Veneciji štete 20 m i l i j u n a d u k a t a stranom u plijenu, a stranom kao ratni trošak.

Skoro potom umre kralj Matija (28. marta 1619.) i ostavi prijesto i tridesetgodišnji rat, što je planuo pod kraj njegova vladanja, stričeviću svomu štajerskom nadvojvodi **Ferdinandu II.** (1619.—1637.). Vladanje njegovo ispunjeno je neprekidnim ratovanjem ne samo u Češkoj i Njemačkoj, nego i u Ugarskoj s erdeljskim vojvodom Gavrom Betlenom, kojega su Magjari proglasili svojim kraljem, a pomagali ga Turci. Hrvati su sudjelovali u oba rata kao laki konjanici, obično zvani arkebuziri, koji su sa svojim malim ali brzim konjima vazda boj započeli i dovršili. U Wallensteinovoj vojsci vodio je Hrvate ban Gjuro Zrinski, otac braće Nikole i Petra; on umre iznenada za vojne protiv Mansfelda u Požunu dne 18. decembra 1626. u 28. godini. Kazivali su, da ga je rotkvom otrovao Wallenstein, ali za to nema nikakih dokaza. Poslije njega vodili su Hrvate u tridesetgodišnjem ratu grof Ivan Isolano, Ivan Werth i Walter Leslie, a odlikovali su se u svim važnijim bojevima, dapače kaže se, da je kod Lützena (16. nov. 1632.) poginuo švedski kralj Gustav Adolf od njihove ruke, dok je znamenita carska pobjeda kod Nördlingena (7. sept. 1634.) u glavnom njihovo djelo. Pred konac rata, za vladanja sina Ferdinandova, naime **Ferdinanda III.** (1637.—1657.) sudjelovahu i oba brata Nikola i Petar Zrinski ističući se zamjernim junaštvom .

Pored svih zasluga, što su ih Hrvati sebi stekli u ovim dugotrajnim ratovima, ipak im dvor ne uvaži želje, da se Vojna Krajina podvrgne banu i

saboru, šta više, baš za Ferdinanda II. bi njezino nutarnje uredjenje prvi puta provedeno. Ona se razdvoji na dva generalata: karlovački (ili Hrvatska Krajina) i varaždinski (ili Slavonska Krajina). Budući da su ti krajevi bili vrlo slabo napučeni, uzeli su Nijemci mamiti raznim privilegijama u turskom susjedstvu naseljene grčko-istočne Srbe (Vlahe) braneći ih od zahtjeva hrvatske gospode, koji ih htjedoše učiniti svojim kmetovima, jer su se smjestili na njihovoj zemlji. Poradi toga došlo je do oštroga sukoba izmedju hrvatskoga sabora i austrijske vlade, a svrši konačno time, da je Ferdinand II. dne 5. oktobra 1630. izdao dcseljenicima diplomu, po kojoj će oni biti samo krajiški vojnici, a ne kmetovi hrvatske gospode; nadalje im bi dozvoljeno slobodno birati seoske knezove, koji opet biraju sudce. Ovim činom postade Krajina posebni politički teritorij. To cjepkanje i onako malene hrvatske zemlje navede drvatske na to, da su se stali sve tješnje prislanjati uz Magjare na zajedničku obranu.

Ali ne bijaše samo teritorijalna cjelokupnost hrvatska ugrožena od strane dvora, nego i sam ustav. Poslije westfalskoga mira (1648.) stalo se u Beču odlučno pomišljati na to, kako da se Ugarska i Hrvatska izjednače s austrijskim zemljama, to jest, da se pretvore u provincije. Ban Nikola Zrinski morao se odlučno boriti za sudbenost svoju, dok mu je uzalud bila sva borba, da steče karlovački generalat. Dapače u Beču se nije ni to rado gledalo, što su braća Nikola i Petar junački odbijali turske najezde na

njihove posjede, naročito kod Kostajnice (u augustu 1651.). I tako nastupi napeto stanje izmedju hrvatskih striliša i njemačkih časnika, koji se isticahu suviše još i rijetkom obiješću i drzovitošću.

Pošto je stariji sin Ferdinandov Ferdinand IV., još 16. juna 1647. okrunjen za ugar.-hrv. kralja, već 9. jula 1654. umr'o, naslijedi ga mladji sin **Leopold I.** (1657.—1705.). Leopold bijaše slabašna tijela, neodlučan, obično mrk i mučaljiv, a u srdžbi naprasit. Inače ga resila iskrena nabožnost i priprost život; glavna mu je zabava bila lov, glazba, pjesništvo i kuglanje. Po odgoju svomu obikao je na „vladanje", ali to bijaše tek mehanički rad jednoga činovnika. Leopold je doduše davao zvanične audijencije, sudjelovao u sjednicama dvorskoga vijeća, potpisivao i dao otpravljati državne akte, no nikad se nije desilo, da bi on zamislio kaku državnu ideju i sam izabrao sredstva za njeno ostvaranje, ukratko, da bi pokazao volje i energije. Samostalnosti u njega ne bješe nikake, jer je u svemu slušao svoje savjetnike potvrdjujući naprosto njihove zaključke. Dašto, to nije još ništa rgjavo, no nesrećom bijaše Leopold opkoljen slabim, nevaljalim i jadnim ljudima, mahom Nijemcima, koji su vazda bili pod stranim uplivom, a neki dapače i podmićeni od Ludovika XIV., toga glavnoga dušmana kuće Habsburške pored Turaka. No kao za odmazdu, okruži ga Providnost nizom slavnih vojskovodja, koji mu proslaviše ime („Veliki") i proširiše državu.

Radi zamršenih erdeljskih posala, gdje austrijska stranka izabra knezom Ivana Keményia,

a turska Mihajla Apafija, zaplete se Leopold skoro po nastupu svom u prvi turski rat (1663.—1664.) sve protiv svoje volje. U Ugarskoj bijaše glavni vojskovodja carski general Rajmund Montecuccoli, a u Hrvatskoj i jugo-zapadnoj Ugarskoj ban Nikola Zrinski i brat mu Petar. Braća Zrinski pozdraviše s velikim veseljem rat, jer su samo u njemu vidjeli spas Hrvatske i proširenje njezino. Još 1660. htjede Nikola Zrinski navaliti na tursku Kanižu, ali mu dvorsko vijeće to zabrani ; on se doduše pokori zapovijedi, no pun bijesa baci mač svoj na zemlju, na što slijedeće godine sagradi na sastavcima Mure i Drave čvrst grad Novi Zrin. Za velikoga rata slavno potuče na Muri sa trista hrvatskih konjanika dvije hiljade Tatara, koji htjedoše provaliti u Štajersku (27. nov. 1663.), dok mu brat Petar pobije gotovo istodobno (16. okt.) kod Otočca sa 2.500 ljudi bosanskoga pašu sa 10.000 momaka, spremnih, da provale u Kranjsku i Istru. Početkom 1664. (od 13. jan. do 15. febr.) upade Nikola Zrinski u južnougarsku Podravinu, osvoji Bobovišće (Babocsa) i Pečuh, te dopre do Osijeka, gdje popali slavni Sulejmanov most preko Drave.[1] Sva se Evropa divila ratnoj slavi braće Zrinskih.

---

[1] Most je gradilo počam od 1529. šest godina 30.000 ljudi, a vodio je ne samo preko Drave, nego radi čestih poplava sve do Darde; dugačak je bio 8565 koraka (oko 6 kilm.), a 17 širok. Snabdjeven bijaše još i kulama i drugim utvrdama. Požar od 31. jan. 1664. pospješio je jak sjeverni vjetar, koji je vatru širio od Darde dalje. Most ipak nije sav izgorio.

Radi toga okrene slijedećega ljeta veliki vezir Ahmed Köpröli (Ćuprilić) s golemom turskom vojskom ravno na njega, podsjedne Novi Zrin i osvoji ga već 30. juna krivnjom generala Montecuccola, dušmana Nikole Zrinskoga, koji ne htjede gradu pomoći, premda se kod njega nalazio s velikom vojskom. Poslije pada i razorenja Novoga Zrina okrene veliki vezir na sjever put Beča, ali dne 1. augusta bude od Montecuccola i francuskih pomoćnih četa kod Sv. *Gottharda* na rijeci Rabi ametom potučen. *To je jedna od najsjajnijih pobjeda kršćanskih i početak onoga niza srećnih vojna, koje upropastiše osmanlijsko carstvo.* Ipak neodlučno dvorsko vijeće ne htjede dalje progoniti i uništavati neprijatelja, nego brže bolje ponudi i uglavi već 10. augusta u obližnjem *Vašvaru* mir na dvadeset godina, po kojem je Turcima ostalo ne samo sve ono, što su u taj čas držali, nego im se Leopold još obvezao platiti 200.000 talira ratne odštete.

Kad su ugarski i hrvatski stališi dočuli za taj nagli i sramotni mir, uzavriješe listom glasno zahtijevajući, da se rat za oslobodjenje potlačene im domovine nastavi, i dodavajući, da mira ne mogu priznati, pošto nijesu u smislu onovremenih zakona kod sklapanja sudjelovali ugarski i hrvatski zastupnici. Petar Zrinski upravo se spremao, da udari na Bosnu, ali mu dvor toga ne dopusti. Uzrujanost i nezadovoljstvo još većma poraste, kad se raširila glasina, da ima u vašvarskom miru jedna tajna klauzula, kojom car Leopold dozvoljava

Turcima slobodan prolaz u Italiju, bolje reći na mletački teritorij, jer su oni u taj par bili s republikom u ratu radi otoka Kandije. Dašto, pored ovoga direktnoga povoda nezadovoljstvu bilo je razlogom još i nekoliko starijih uzroka. Prvo i prvo treba istaknuti centralističku težnju bečkoga dvora, da od Ugarske i Hrvatske učini austrijske provincije, podvrgavajući ih svojim centralnim njemačkim dvorskim uredima. Hrvate i Magjare nadalje osobito je vrijedjalo, što su se u njihovoj zemlji nalazile nebrojene njemačke čete s njemačkim časnicima, a naročito na Krajini i po svim tvrdjavama ugarskim; općenito se držalo, da je ta vojska u zemlji samo na uštrb slobode Magjara i Hrvata. Kako dvor nije ove njemačke čete uredno plaćao, stale su one krasti i otimati, a pored toga još su (naročito časnici) nemoralan život provodili. Tome bi mogli pomoći sabori, ali dvor ih nikako nije htio redovito sazivati, odgadjajući ih neprestano. Konačno treba i to spomenuti, da je dvorsko vijeće u mržnji svojoj protiv Magjara i Hrvata vrebalo na svaku priliku, da im upropasti glavne velikaše u korist političke centralizacije.

Kad nezadovoljni Magjari i Hrvati uvidješe, da Beč ne će da napusti vašvarski mir, odluče sebi pomoći na drugi način. Nezadovoljnicima stade na čelo ban hrvatski Nikola Zrinski; uz njega bijahu kao glavne kolovodje: palatin Franjo Wesselényi, nadbiskup ostrogonski Gjuro Lippay, a docnije i državni sudac Franjo Nádasdy, te banov brat Petar Zrinski sa ženom Ka-

tarinom i bratom joj Franjom Krstom Frankopanom. Odmah u početku zaključe nezadovoljnici, inače glavni dostojanstvenici ugarski i hrvatski, skinuti Leopolda[1] s ugar.-hrv. prijestola i sebi izabrati novoga kralja, „jer Magjari i Hrvati slobodni od Beča lakše će domovinu svoju osloboditi od Turaka". Dašto, time bi se podjedno riješili njemačke vojničke prevlasti u zemlji, a i ustav im ne bi bio više u pogibli.

Pošto je Nikola Zrinski odbio ponudjenu mu krunu, odluče se nezadovoljnici za Ludovika XIV., odnosno kojega francuskoga princa, te uzmu u to ime od njega tražiti vojne i novčane pomoći za bunu. U to pogibe iznenada na tugu čitave Evrope ban Nikola Zrinski u lovu nedaleko Čakovca, razderan od nastrijeljena vepra (18. nov. 1664.)[2] Na banskoj časti naslijedi ga brat Petar Zrinski koji nastavi pregovore s francuskim kraljem, a sa palatinom Franjo Wesselényijem sklopi poslije udaje svoje kćeri Jelene za kneza Franju Rákóczyja u Stubničkim Toplicama u sjevernoj Ugarskoj (5. apr. 1666.) ugovor na spas Ugarske i Hrvatske „na kaki mu drago dozvoljeni način",[3] no palatin brzo poslije toga umre (27. marta 1667.), a time zadesi nezadovoljnike drugi teški udarac.

[1] U to doba jedinoga austrijskoga Habsburgovca.

[2] Vijest, da je mučke ubijen od nekoga lovca, nije istinita. Mnogobrojni pouzdani spisi jasno pokazuju pravi tečaj stvari.

[3] Upirući se na „Zlatnu bulu" od 1222. velikaši ugarski i hrvatski smatrali su bunu svoju zakonitom i dozvoljenom.

Po smrti palatinovoj nezadovoljnici se raspršiše, jer Petar Zrinski radi sam za sebe u Hrvatskoj, ne mareći mnogo za Nádasdyja i Ugre. Pošto je Štajerska graničila s Hrvatskom, to je Petar veoma ojačao, kad mu se pridruži u savez bogati južnoštajerski (celjski) vlastelin i onovremeni štajerski upravitelj. Erazmo Tattenbach (9. sept. 1667.), ali ga zato snadje najteži udarac, kad mu nakon dugotrajnoga šaranja javi Ludovik XIV. (u septembru 1668. i ponovno u julu 1669.), da mu ne će pomoći i da ga ostavlja „zauvijek“ (pour tousiours). Jedina mu utjeha u taj kobni čas bijaše, što ga je dvor napokon dao dne 5. novembra 1668. svečano ustoličiti za bana, dok mu ne htjede predati časti karlovačkoga generala, za kojom se toliko otimao.

Ostavljen od Francuske, Petar Zrinski obrati se na Poljsku, ali mu bečki dvor i ovdje pomuti osnove, dok ga Venecija iza mnogogodišnjih obećanja takodjer konačno odbije. Medjutim saznade bečki dvor s raznih strana za radnju glavnih nezadodovoljnika, no ipak ne učini ništa. Istodobno pošalje Petar Zrinski potajno porti kao poslanika svoga kapetana Franju Bukovačkoga, da sklopi ondje ugovor. Budući da je ban već prije toga sa znanjem i odobrenjem dvora dopisivao s Turčinom, ne bi li štogodj od njega ispipao, to se nadao, da mu ovaj korak ne će tako za zlo uzeti, pošto se mogao izgovoriti, da je kapetana poslao u Tursku jedino kao uhodu. Bukovački bješe u Solunu od sultana i njegova vijeća dobro primljen, tako da je držao, e je savez s Turčinom uz vrlo povoljne uvjete go-

tova stvar, ali veliki vezir u Kandiji, kuda mu je trebalo iz Soluna poći, otpremi ga kući, i ne pustivši ga preda se, s uputom, da će ban dobiti odgovor prekô bosanskoga paše. Uvjerenje Bukovačkovo, naime, da je s Turčinom sklopio povoljan savez, prešlo je na Zrinskoga, njegovu ženu i brata joj Krstu Frankopana, pa tako se oni uzeže spremati na oružje. Ali Turčin je ostavio Petra Zrinskoga na cjedilu, pa budući da je dvor za sve znao po svom poslaniku kod porte Ivanu Casanovi, bijaše katastrofa neizbježiva. Dok se ban nadao još zamoljenom oproštenju, provali ujedared carska vojska u Medjumurje pod generalom Spankauom. Petar Zrinski i Krsto Frankopan podju sada u Beč, da od kralja lično izmole milost, no kad stigoše tamo, budu uhićeni i utamničeni ponajprije u Beču, a onda u Wiener-Neustadtu. Protiv jasnih ustanova hrvatskoga ustava staviše ih pred njemački sud u njemačkoj zemlji, koji ih pored svega protesta i sjajne samoobrane, naročito Petrove, odsudi na smrt radi veleizdaje; za Petra kaže odsuda, da je „sagriješio više od ostalih, jer je htio, da bude ono, što je Nj. Veličanstvo, to jest nezavisni kralj hrvatski, te je stoga doista vrijedan, da dobije na glavu mjesto krune krvnički mač“. Dne 30. aprila 1671. izgubiše oba velikaša glave u Wiener-Neustadtu, a kasnije i pristaše njihove Franjo Nádasdy i Erazmo Tattenbach. Podjedno bi i Katarina Frankopanka utamničena u Gracu, gdje doskora poludi i umre (16. nov. 1673.) u najvećoj bijedi. Sav imetak obiju porodica bi zaplijenjen i razgrabljen.

Ovom katastrofom, kojom biše zatrte ove dvije hrvatske slavne i stare porodice, uspe se prevlast njemačka u Hrvatskoj do svoga vrška. Dvor dapače, posluživši se izlikom, da su se Magjari i Hrvati kao narod pobunili, a ne kao pojedinci, obustavi za kaznu za neko vrijeme ustav. Sve je bilo zaplašeno i potlačeno. Hrvatsko kraljevstvo smatralo se austrijskom provincijom.[1]

V.

Vladanje tursko i rat za oslobodjenje.

(1671.—1699.)

Dok je manji dio naroda hrvatskoga dospio pod prevlast njemačku, najveći je dio već kroz više od po vijeka stenjao pod igom osmanlijskim. Prije negoli bude govora o velikom ratu, za kojega se Hrvati djelomično oslobodiše, treba da se upoznamo s vladanjem turskim po hrvatskim zemljama.

Poznato je, da je stari turski ustav mješavina neke čudne društvene jednakosti, dakle demokracije, i najstrašnijega despotizma. Svi su Turci jednaki po vjeri, pred zakonom i u običajima; i najsiromašniji čovjek mogao je postati veliki vezir. Kod njih ne odlučuje porod (kao u onovremenoj zapadnoj Evropi), nego sreća, sposobnost i spretnost pojedinaca ; dapače u XVI. i

[1] Prilike bijahu u taj čas mnogo gore, nego li za Josipa II.

XVII. vijeku još nije bilo ni porodičnih imena, uz koje bi se mogla nadovezivati obiteljska tradicija.

Svagdje, kud je Turčin došao kao osvajač, morale su prestati stare institucije, staro pravo i obveze ; bivši velikaš postade baš tako podanik, kao i njegov kmet. Samo Bosna čini u tom iznimku, jer joj je bivše patarensko (a djelomično i katoličko) plemstvo prelazom na islam pridržalo svoje posjede, a time i svoja politička privilegija. I tako se zgodi, da dok je plemstvo ne samo iz podjarmljenih hrvatsko-slavonskih strana pobjeglo u „ostatke kraljevstva Hrvatskoga" ili u habsburšku Ugarsku, da je u Bosni, odnosno u bosanskom pašaluku, počeo nov život. N a k o n v i j e k o v a n e s t a j e n e s l o g e, j e r s u p r e s t a l e s v e s v a d j e i r a z m i r i c e, i s v i s u o d u š e v l j e n i b r a n i č i i s l a m a i n j e g o v i h i n t e r e s a.

U vrijeme najvećega sjaja svoga obuhvataše tursko carstvo u Evropi sav Balkanski poluotok i svu zemlju njemu na sjever do Budima i Jegra (Erlau). Početkom XVII. vijeka raspadalo se carstvo u Evropi, Aziji i Africi na dvadeset i dva b e g l e r b e g a t a (pašaluka) ili v i l a j e t a, od kojih je svaki priličan jednom kraljevstvu po evropskim pojmovima. Svaki b e g l e r b e g ima svoju vojsku, a trojica, jer neprekidno ratuju s pograničnom Hrvatskom i Ugarskom, imadu iznimni položaj u carstvu : to su budimski, temišvarski i bosanski. Svaki je beglerbeg (ili paša) na čelu uprave i sudstva, kod čega ga pomažu tri

glavna službenika: mufti (veliki sudac), reis effendi (kancelar ili državni tajnik) i tefterdar (glavni blagajnik). Svaki se beglerbegat dijelio na sandžake (zastave), kojima bijaše na čelu paša sa svojim vijećem.

Štogod su Turci pokorili naroda hrvatskoga do početka XVII. vijeka, osim jedinoga Srijema, skupiše oni u jednu administrativnu cjelinu, u beglerbegat Bosnu, dok je Srijem spadao pod Budim. Bosanski beglerbeg imao je pod sobom osam sandžaka. To su bili: Hercegovina (turski Hersek) s mjestima Makarskom, Mostarom i Mileševom, Klis s Klisom, Sinjem i Livnom, Lika s Udbinom, Skradinom i Kninom, Bihać s Bišćem i Pounjem, Cernik s Cernikom i Bijelom Stijenom, Požega s Požegom, Virovitiсom, Osijekom, Vukovarom, Djakovom i Brodom, te Zvornik sa Zvornikom i Tuzlom; osmi sandžakat bijaše prava Bosna pod neposrednom beglerbegovom upravom sa Sarajevom, Banjalukom, Travnikom, Jajcem i Višegradom. — U Srijemu je bilo glavno mjesto Ilok, u kojemu redovito sjedi sandžak (paša), a samo ga iznimice nalazimo u Mitrovici.

Uprava je bila skroz na vojničku uredjena. Svakom sandžaku bijaše na čelu sandžak (ili paša) imenovan od samoga sultana, koji u boju čini posebno odjeljenje ili zastavu (turski bajrak). Sandžak nije primao plaće (kao što uopće turski zvaničnici), već je imao prihode od svojih posjeda, koji su nepromjenjeno prelazili od jednoga na drugoga. Za požeškoga pašu računalo se u

Carigradu, da prima godišnjih 10.000 dukata. Uz pašu je namjesnik njegov, zvan k i a j a (ćehaja).

Sveukupno zemljište smatralo se d r ž a v n i m dobrom, koje je tek starim posjednicima ostavljeno na porabu. Glavna razlika izmedju istočnoga i zapadnoga lena jest u tome, što je na zapadu predmet lena p o s j e d nekretninâ bez obzira na svotu, koju nosi vlasniku, dok se na istoku najviše pazi na p r i h o d (dirlik); pored toga može na istoku s v a k i muslim steći takovo leno, dok ga na zapadu neplemenit čovjek ne može. Vlastela turska zovu se s p a h i j e, a bilo ih je dvije vrste: zijametlije i timarioti. Zijametlije imali su zijamete, to jest baštine, koje davahu godišnjega prihoda n a j m a n j e kakih 400 dukata, a nijesu prelazile od oca na sina; oni su u neku ruku ono, što su u zapadnoj Evropi baruni i grofovi. Timarioti posjedovali su timare, naime spahiluke, što davahu n a j v i š e do blizu 400 dukata godišnjega prihoda, a sultani davali bi ih junačkom vojniku za nagradu, ali i uz obvezu, da daje prema visini svoga prihoda neki stalni broj konjanika u carsku službu; ovi su posjedi prelazili od oca na sina samo dozvolom sultanovom, no često i prevarom.

Sveukupnoj vojsci jednoga pašaluka na čelu je a g a j a n j i č a r s k i, glavni savjetnik pašin, dok se oko a l a j b e g a (pukovnika) skupljaju spahije jednoga sandžaka u alaje; pod alaj-begom jesu: č e r i b a š a (kapetan) i s u r u d ž i b a š a (poručnik). Janjičarima opet zapovijedaju pojedini d i z d a r i ili kapetani. Kod sviju važnijih pi-

tanja saziva paša divan (vijeće), koje se sastoji od dvanaest lica.

Sva sudbenost bila je u rukama kadije, od kojega nema apelata, jer sudi na temelju korana. On sjedi u posebnoj zgradi, te uredjuje preko čitavoga dana. Plaće nema već što mu se daje; odatle velika podmitljivost kadija, koji daje onomu pravo, koji više plati. Kršćanin uopće nikad nije mogao dobiti pravo protiv muslimana.[1] Kazne turske bijahu redovito globe u korist kadijinu, a rjedje siječenje ruke, jezika, nosa i nabijanje na kolac. Policajnu službu vršili su muselimi, koji izvršivahu ono, što kadije presude. Isto su tako bili policajni činovnici i subaše, koji su živjeli po selima. Ni muselimi ni subaše nijesu imali plaće, pa odatle su i oni primali mita, a kadikad znali upotrebiti i silu.

Kad Turci osvojiše hrvatske zemlje, a naročito Bosnu i Hercegovinu, gdje većina plemstva primi islam, stadoše se žitelji dijeliti u dva razreda: u pravovjernike (muslimane) i u nevjernike (raja = stado). Kako Turci ne čine razlike po krvi, jeziku i narodnosti uopće, već jedino po vjeri, uze se stvarati u narodu našem nalično mišljenje, koje još i danas postoji, naročito medju slabije obrazovanim dijelovima, naime identifikovanje vjere i narodnosti. Ma da Hrvati muslimani nijesu ni znali turski, ipak se smatrahu Turcima, bijesno progoneći i mrzeći na svoju kršćansku braću. Kršćani (džauri, od arap.

[1] Odatle ona narodna: „Kadija te tuži, kadija ti sudi“.

ćafir = krivovjerac, heretik) imali su samo dužnosti, a gotovo nikakih prava. Oni su se u svemu morali razlikovati od muslimana gospodara: niti su smjeli nositi odijela ni po vrijednosti ni po boji, kao muslimani, niti konje jahati, već mule i magarce, niti oružja nositi, jer tobože kao „nevjernici" ne bijahu podobni da brane carstvo.

Zanatima i trgovinom mogli su se zanimati samo oni, što su stanovali po varošima, dok su svi ostali morali stanovati po selima na spahilucima i obradjivati zemlju svojih gospodara. Tekar poturčena im djeca postaju ravnopravni s ostalim muslimanima. Pri dolasku svomu Turci su dašto porušili crkve i manastire, ili ih pretvorili u džamije i staje, dok od zvona sališe topove. Kasnije Turci nešto popustiše, no ipak nijesu rado dozvoljavali, da se grade ili popravljaju crkve; stoga i jesu one rijetke kršćanske crkve bile ili ruševne ili od dasaka slupane. Kršćani su se ipak na službe ponajviše sastajali u privatnim kućama, a svu pastvu vršili su kod katolika franjevci (ujaci), a kod grčko-istočnih kalugjeri. Svjetskoga svećenstva po turskim stranama uopće nije bilo.

Hrvati kršćani, kao i Srbi, imali su za vrijeme turske prevlasti dva glavna ognjišta: zadrugu i selo. Zadružni se život za to doba još većma razvio, jer je narod obrane radi volio živjeti u većim skupovima, a i poradi poreza, budući da se porez plaćao po dimnjaku (ognjištu), to jest po kući bez obzira na broj ukućana. U tim su se zadrugama pjevale uz gusle pjesme o narodnim junacima i kroz mnoge godine podržavala nada u oslobodjenje.

Selo je samo sebi biralo k n e z a kao starješinu, koji ga je zastupao pred turskim oblastima i seljanima sudio ; u njegovo se sudjenje Turci nijesu miješali.

Kršćanski podanici plaćali su d e s e t i n u i h a r a č. Desetina je išla spahiji od plodina, a harač sultanu za izdržavanje vojske u gotovom novcu, i to od svake kuće po d u k a t, a četiri aspre (kao jedna kruna) na trošak oko skupljanja harača. Harač doduše nije bio velik, ali je zato način, kojim se pobirao, bio grozan. Haračlije su u pratnji pisara polazile u narod, te s najvećom okrutnošću prikupljale harač, i to ne samo za sultana, nego i za s e b e, tako da su se po obavljenom poslu vraćali kući kao bogati ljudi. Pred haračlijama često su čitava sela opustjela, jer Turci stanuju poglavito u gradovima ; stoga i jesu gradovi i varoši pod neposrednom vladom sultanovom, a ne beglerbegovom. Ali najteži teret bijaše d a n a k u d j e c i. U izvjesnim rokovima, kadikad i svake pete godine, razaslao bi sultan po cijeloj carevini haračlije, koji su odvajali tjelesno i duševno najzdraviju i najrazvijeniju mušku djecu kršćansku od desete do šestnaeste godine pa ih odvodili u Carigrad, gdje ih ponajprije poturčiše, a onda obrazovaše za vojnike i druge carske službenike, a mlade djevojke za sultanski ili drugi gospodski harem. Haračlije, koje su kupile ovu djecu, išle bi od sela do sela i od varoši do varoši ; svaki je domaćin kršćanin morao pokazati koliko ima djece, a strašne su kazni čekale oca, koji bi sakrio svoje dijete. Imućniji otkupljivali su svoju djecu od pod-

mitljivih haračlija velikim svotama zlata, no sirotinja morala je da s tugom i čemerom gledi, kako joj se odvodi nada i potpora.

Onaj, koji ove nevolje ili nije htio ili nije mogao da podnosi, odmetnuo bi se u hajduke. Hajduci su oni zaslužni ljudi, koji su u narodu hrvatskomu i srpskomu kroz čitavo vrijeme turskoga ropstva podržavali misao na slobodu i oslobodjenje. Sjeverna Dalmacija, Lika i Slavonija bile su pune ove smione čeljadi, pred kojom su Turci strepili i izlaziti iz svojih gradova. Najčuveniji hajduci iz ovoga vremena jesu: Franjo Ilić, Luka Senčević, braća Mato i Marko Lapsanović, Mato Delimanić, Ante Slavetić i Franjo Kolaković, sami Hrvati katolici.

Svratimo sada opet pozornost našu na one političke dogadjaje, koji se zbiše neposredno pred veliki rat za oslobodjenje.

Poslije odlaska Petra Zrinskoga i Frana Krste Frankopana u Beč biše doduše imenovani banskim namjesnicima, ali ne s potpunom vlasti, grof Nikola Erdödy i biskup zagrebački Martin Borković, no pravi gospodar u Hrvatskoj bijaše karlovački general Ivan Herberstein. Sada se učini dvoru i gradačkom ratnom vijeću e je došlo vrijeme, da se ili čitava Hrvatska, ili bar krajiški njezini dijelovi odcijepe od krune sv. Stjepana i priklope austrijskim nasljednim zemljama. U tu je svrhu njemačka vojska zapremila ponajprije sva imanja Zrinsko-Frankopanska te bansku Krajinu, a onda se general Herberstein dao na to, da nagovori

plemstvo hrvatsko na prelom s Ugarskom. Proputovao je cijelom zemljom govoreći svagdje, kako je car dobar otac svima, dok su banovi tirani; Hrvatska imala se podijeliti medju dva generalata: na karlovački od mora do Save i varaždinski od Save do Mure. Za ovu osnovu predobio je Herberstein tek malo plemstvo, i to većim dijelom one, koji su bili upleteni u Zrinsko-frankopansku zavjeru, pa krajiške časnike, dakle one, kojima je bio vrhovni zapovjednik. Visoko plemstvo, na čelu im grof Nikola Erdödy, oprlo se tomu najodrešitije, dapače na saboru, koji se sastao pod jesen 1670. u Zagrebu, zatraži od kralja, da se kraljevstvu opet stavi zakoniti b a n na čelo. No dvor odgovori 8. juna 1671. saboru, da je obnašao za neko vrijeme o b u s t a v i t i b a n s k u č a s t, što je niže plemstvo, poglavito krajiške časnike, u tolikoj mjeri preplašilo, da su se potpisima obratili u januaru 1672. na cara Leopolda s molbom, da bi proveo odcijepljenje Hrvatske od Ugarske i sjedinjenje njezino s austrijskim nasljednim zemljama. O v o j e z a m e t a k a u s t r i j s k e s t r a n k e m e d j u h r v a t s k i m p l e m s t v o m. Ipak se dvor ne usudi provesti osnove svoje; već god. 1673. nadje se prisiljenim imenovati grofa Nikolu Erdödyja banskim namjesnikom s potpunom banskom vlasti, nadalje potvrditi sva prava kraljevstva hrvatskoga i povratiti bansku Krajinu, te ostala zaplijenjena imanja zrinsko-frankopanska o s i m p r i m o r j a.[1] Razlog tome ima se tražiti

[1] Primorski posjed Zrinsko-frankopanski kupila je za 500.000 for. nutarnjo-austrijska dvorska komora od kr.

u ponovnim znacima teškoga nezadovoljstva u sjevernoj Ugarskoj, koje se konačno 1677. prometne u bunu. Na čelo nezadovoljnika ugarskih stade mladi grof Emerik Tököly, drugi muž Jelene Zrinske.[1] Tököly se odmah uspješno obrati za pomoć erdeljskomu knezu Mihajlu Apafyju i francuskom kralju Ludoviku XIV., koji se baš u to doba bavio mišlju, kako bi zauzeo neke njemačke gradove oko Rajne („reunion"), koristeći se smutnjama u državama Leopolda I. Uslijed toga našao se dvor bečki prisiljenim sasvim napustiti apsolutističko vladanje u Hrvatskoj i Ugarskoj. Nikola Erdödy bi 1680. imenovan banom i 10. aprila instaliran, dok je Ugarska na saboru u Šopronu, koji se sastao 28. aprila 1681., sebi izabrala palatinom grofa Pavla Esterházyja.

U tom se primače kraju dvadeset-godišnji mir s Turcima, utanačen još 1664. u Vašvaru. Dvor je želio, da ga pod koju mu drago cijenu opet produži, ali kako je kod porte imenovanjem Kara-Mustafe za velikoga vezira prevladala ratoborna stranka, bijahu izgledi veoma traljavi. To se bjelodano vidjelo po tome, što je sultan Mehmed IV. (1648.—1687.) sklopio savez s Emerikom Tökölyjem, ter ga imenovao ugarskim kraljem; no

fiska, tobože kao ugarski magnat, god. 1692. U posjed uveo ju je zagrebački kaptol u augustu iste godine. God. 1749. otkupila je naše primorje od iste komore bečka banka, a 1754. sjedini ga Marija Terezija s austrijskim primorjem, dakle Trstom, Istrom i Rijekom. Tako ostade sve do 1776.

[1] Franjo I. Rákóczy umr'o je 1676. i ostavio sina Franju II.

grof to odbije i zadovolji se naslovom ugarskoga kneza (1682. u septembru). Leopold se takodjer stao spremati na rat, ali od osudne važnosti bijaše to, što je nastojanjem pape Inocenta XI. sklopljen savez s poljskim kraljem Ivanom Sobjeskim (31. marta 1683.): Poljska se obvezala podići na noge u predstojećem turskom ratu 40.000 momaka.

Medjutim se skupljala početkom god. 1683. turska vojska kod Drenopolja, od kuda ona krene na sjever sa sultanom i velikim vezirom upravo isti dan, kad je sklopljen savez s Poljskom. To je bila nesumnjivo najveća turska vojska, što je ikad kretala u rat; bilo je sveukupno na okupu oko 250.000 ljudi i trista topova. Što nije uspjelo slavnomu Sulejmanu i drugim sultanima, nadao se sada zacijelo postići veliki vezir Kara Mustafa sa svojim gospodarom, a to bijaše osvojenje Beča i cijele Njemačke. Dne 1. maja predade u Beogradu Mehmed IV. velikomu veziru zelenu prorokovu zastavu, ter ga imenova vrhovnim vojskovodjom (seraskerom). Sultan ostade u Beogradu, da dočeka radosne glase, dok je Kara Mustafa pošao s vojskom preko Osijeka (7. juna), Stolnog Biograda (23. juna) i Gjura (1. jula) ravno na Beč, kuda stiže 14. jula. Još u oči rata pozove Tököly Hrvate na svoju stranu, a tako učini i veliki vezir Kara Mustafa, no oni odlučno odbiše obojicu. „Čestitamo sebi, što imamo toli pouzdane, te prisegi i prirodnoj obvezi tako odane podanike — piše Leopold hrvatskomu saboru 26. jula, — a vama s vaše stalnosti i ustrajnosti, o kojoj treba da ostane

spomen kroz sve vijekove po cijelom kršćanstvu." Magjari se pak gotovo svi pridruže Tökölyju i Turčinu, tako da se oko palatina našlo jedva nekih 2000 ljudi.

Još prije, nego li je veliki vezir opkolio Beč, pobježe 8. jula iz grada Leopold sa svojim dvorom i velikim dijelom gradjana preko Linca u Passau. Obranu grada preuze s nešto (12—13.000) momaka grof Rüdiger Starhemberg, dok je s ostalom carskom vojskom (oko 40.000 momaka) zapovijedao carev šurjak herceg Karlo Lotarinški. Prve turske čete pojave se u blizini Beča 12. jula, no podsada sama započe 17. jula, te je potrajala sve do 11. septembra, dakle punih osam tjedana. Za to vrijeme poduzeše Turci osamnaest neuspjelih juriša, ali uza sve to, kad je broj branitelja spao na polovicu, a stalo ponestajati hrane i municije, zaprijeti Beču krajna pogibao. U toj nevolji spase grad poljski kralj Ivan Sobjeski, stigavši još za vremena u pomoć sa 20.000 momaka i združivši se sa hercegom Lotarinškim. Dne 12. septembra došlo je pod gradom do odlučne bitke, u kojoj bi ametom potučena ogromna vojska velikog vezira Kara-Mustafe, a s njome i sva moć i snaga osmanlijskoga carstva zauvijek. Turci ostaviše Beč u divljem bijegu zaboravivši ratnu blagajnu s jedno desetak milijuna gotova novca, onda sve topove, te svu silu inog oružja i zastava. Beč bi spašen, a s njime i zapadna kršćanska civilizacija u srednjem Podunavlju. Kara Mustafa uteče u Beograd, gdje ga sultan dade (26. decembra) udaviti.

Poraz turski pod Bečom ne znači samo oslobodjenje podsjednutoga grada, nego bijaše znakom za oslobodjenje ugarskih i hrvatskih zemalja, dapače dogadjajem, kojim se zanimala čitava Evropa. U prvi mah bijaše plašljivi dvor za mir, možda i opet pod uvjetima od god. 1664., ali nakon ponovnoga poraza uzmaklih Turaka kod Párkánya (18. sept.) i osvojenja Ostrogona (26. oktobra) nije više nitko na nj pomišljao, naročito pak kad je Leopold nastojanjem pape Inocenta XI. sklopio dne 5. marta 1684. u Lincu „svetu ligu“ s Poljskom i Venecijom na zator Turske, a 15. augusta iste godine 20-godišnje primirje s Ludovikom XIV. Sada planu četrnaestgodišnji rat (1684.—1699.) duž čitave evropske turske granice: Poljaci upadoše u Moldavsku i Vlašku, Venecija u Bosnu, Hercegovinu i Peloponez, a carske i banske vojske u Ugarsku, Slavoniju, Hrvatsku, Bosnu, Srijem, Srbiju i Bugarsku, šta više, dva se puta pomišljalo od strane saveznika morskim putom doprijeti do Carigrada i udariti na nj (1692. i 1696.). Dakako od ovog ogromnog bojišta nas zanima u glavnom samo djelovanje carske i hrvatske vojske, pak djelovanje republike mletačke, u koliko se zgadjalo na našem zemljištu i krvlju našega naroda.

Prvoi prvo bijaše vrhovnomu carskomu vojvodi Karlu Lotarinškomu, da se dade na podsjedanje Budima. Borba započe u junu 1686., a dovrši pobjedom kršćanskom 2. septembra; nakon 145-godišnjega robovanja Budim bijaše opet slobodan, što je gotovo čitava Evropa proslavila. Skoro

po tom padoše Pečuj i Segedin, a slijedeće godine 1687. dne 12. augusta potuku ametom vojskovodje herceg Karlo Lotarinški, bavarski knez izbornik Max Emanuel i herceg Ludovik Badenski velikoga vezira Sulejmana kod brda Haršanja izmedju Villánya i Mohača. Ovim pobjedama bješe turska sila u Ugarskoj iz temelja potresena, ali još ne uništena.

Medjutim započeli su i Hrvati u banovini sa svojim banom Nikolom Erdödyjem i varaždinskim generalom grofom Jakovom Leslieom s osvajanjem Slavonije. U julu 1684. zaputiše se hrvatske čete iz Gjurgjevca prema Virovitici, koju i osvojiše, nakon što su kod Slatine porazile veću tursku vojsku. Slijedeće godine 1685. vojevao je general Leslie u Slavoniji, zauzeo Donji Miholjac te spalio jedan dio glasovitog osiječkog mosta, a ban Nikola Erdödy pako na Uni, gdje je zauzeo Dubicu, dok je u isto vrijeme karlovački general Herberstein uspješno provalio u Liku do Gospića i Bilaja. Sve ove redovite čete izdašno su pomagali hajduci i ustaše, naročito u Slavoniji fra Luka Ibrišimović Požežanin, a u Lici pop Marko Mesić Brinjanin. No vojevanje ovo natkrili srećna godina 1687. ; sada osvojiše naši Kostajnicu, Novi na Uni, Zrin, Vočin, Osijek, Valpovo, Požegu, Orahovicu, Djakovo i Vukovar. U Hrvatskoj je vodio vojsku ban Nikola Erdödy, a u Slavoniji general grof Dünewald. Sjajne pobjede svoje i jaki dojam oslobodjenja Ugarske i Hrvatske upotrijebi bečki dvor brže bolje na svoju korist. Na državnom saboru sazvanom za 18. oktobra 1687. u Požun, zaključe

nakon nekog oklijevanja stališi ugarski i hrvatski jednoglasno na kraljevu želju, da će u buduće bez izbora priznati svojim kraljem muške potomke Leopoldove, a za slučaj, da njegova loza izumre, muške potomke španjolskoga kralja Karla II. Habsburgovca. Za slučaj, da i ova linija izumre u muškoj lozi, onda mogu Magjari i Hrvati sebi slobodno birati novoga kralja.[1] Podjedno bi na tom saboru dokinut onaj članak „Zlatne bule“ kralja Andrije II. (od 1222.), koji je dozvoljavao plemstvu podizati bune na neustavnu vladu kraljevu. Stališi potom okrune bez izbora još na ovom saboru dne 9. decembra starijega Leopoldova sina Josipa ugarsko-hrvatskim kraljem.

Medjutim svrgnu Turci sultana Mehmeda IV. i učine vladarom brata mu Sulejmana III. (1687.—1691.) To ipak ne spriječi carske vojske, da ne osvoji naredne godine 1688. Ilok (12. jula) Brod na Savi, Brčko, Šabac, te dne 6. septembra pod knezom izbornikom Maxom Emanuelom prevažni Beograd. Nakon stotinu i šezdeset i sedam godina opet je taj „ključ Ugarske“ dospio (makar i privremeno) u vlast ugar.-hrv. kralja. Dašto, padom Beograda otvoriše se vrata carskoj vojsci i politici na Balkanski poluotok, ali podjedno bi tek njegovim padom zajamčeno oslobodjenje Slavonije, jer je palo glavno stjecište velikih turskih četa. I zbilja, sada se u Beču zamislilo provaliti

[1] U taj par bili su muški Habsburgovci Leopold i oba mu sina Josip i Karlo, te španjolski kralj Karlo II. bez djece; s njime izumre 1700. španj.-habsburžka loza.

u Bosnu, Hercegovinu i Srbiju, te ove zemlje oteti Turcima. Ova se zadaća pričinjala to lakšom, što su općenito stizali pouzdani glasovi, da će se sva kršćanska raja u Turskoj pobuniti, čim medju njih dodju pobjedonosne carske čete. I odista slijedeće godine 1689. provali markgrof Ludovik Badenski duboko u Srbiju, te razbije kod Niša (24. sept.) velikoga vezira, a onda skrene u Bugarsku. Sada biše posebnim carskim proglasima pozvani Srbi, Bugari, Arbanasi i ini kršćanski narodi u Turskoj na ustanak pod carskom zaštitom i pomoći. Srbi se odista podignu pod patrijarom pećkim Arsenijem Crnojevićem i grofom Gjorgjem Brankovićem, no kad u taj par francuski kralj Ludovik XIV. pogazi tek nedavno sklopljeno dvadesetgodišnje primirje, tako da su carske vojske morale na Rajnu, a turskoj vojsci stane na čelo kao veliki vezir veoma sposobni Mustafa Köpröli, okrene se ratna sreća. Carske se vojske moradoše povući iz Srbije, na što ne preostade pobunjenim Srbima drugo, nego ili se opet uz teške kazne pokloniti Turčinu, ili se njegovoj bijesnoj osveti izmaknuti. Patrijar i narod izaberu ovaj drugi izlaz iz teškog položaja, pa tako se god. 1690. preseli u južnu Ugarsku, Srijem i istočnu Slavoniju 37.000 srpskih porodica. Ovi Srbi bijahu poglavito iz Povardarja, Podrimlja, Kosova, Gornje Morave i s Timoka ; njihova prazna sela i zemlje napuče Turci docnije Arbanasima, koji danas tamo čine znatan dio pučanstva. S patrijarom Arsenijem Crnojevićem izbjegoše i kalugjeri iz manastira Ravanice i ponijeqše sa sobom moći

svetoga kneza Lazara, te ih polože u novosagradjenom istoimenom manastiru u Srijemu. Srbi su se nadali, da će skoro opet natrag u svoju oslobodjenu domovinu, ali do toga nije više došlo; oni se zadovoljiše privilegijama carskim, kojima im bijaše zajamčeno slobodno ispovijedanje vjere, no posebnoga teritorija nijesu dobili.

Medjutim pade veliki vezir Mustafa Köpröli pod Beograd, ter ga lako i brzo opet osvoji (1. okt. 1690.), a onda okrene na Osijek i ostale neke slavonske gradove; ali ovdje ne učini ništa. Odluka je imala pasti naredne godine, kad se veliki vezir skobio sa 130.000 momaka kod Slankamena na Dunavu (19. aug. 1691.) sa carskim vojvodom Ludovikom Badenskim, koji je imao samo 60.000 momaka. Uza sve to budu Turci ametom poraženi, dapače sam Mustafa Köpröli pogibe u boju. Posljedica ove slavne bitke bijaše potpuno oslobodjenje Slavonije.

Dok je ovako srećno ratovala carska i banska vojska, oslobodila se i Lika s Krbavom turskoga gospodstva, i to poglavito zaslugom popa Marka Mesića i karlovačkoga generala. Na jesen 1689. svi su Turci ili pobjegli ili se, kao oni u Perušiću, pokrstiše, a tvrdi se gradovi kao Novi, Perušić i Udbina nalažahu u našim rukama. Slično bješe i u susjednoj Dalmaciji, gdje se narod hrvatski i srpski odmah na prvi glas o porazu turske vojske pod Bečom podiže na oružje pod svojim opjevanim vodjama Stojanom Jankovićem i Ilijom Smiljanićem. Pobunu ovu dosta su znatno pomogli i Mlečani, kad se pridruže Leopoldu, dapače sve, ono što su

naši junaci svojom krvi osvojili, došlo je pod vlast mletačku. Manje kule i gradovi brzo padoše, a tekar nakon duljeg podsjedanja i višekratnoga kušanja tvrdi Sinj (1686.), Herceg Novi na ulazu u Boku (1687.) i Knin (1688.).

U to umre u junu 1693. ban Nikola Erdödy, na što kralj na molbu Hrvata imenova grofa Adama Batthyányja (1693.—1703.), koji odlučno pregne za tim, da oslobodjene krajeve, kao što bijahu Lika, Krbava i Slavonija sa Srijemom opet sjedini s Hrvatskom. Ali brzo se pokazalo, da to ne će ići ni onda, kad je konačno svršio veliki turski rat. U aprilu 1697. naime postade glavnim vojskovodjom carskim mladi Francuz princ Eugen Savojski, jedan od najvećih vojskovodja svih vijekova. Protiv njega povede mladi sultan Mustafa II. lično golemu vojsku. Dne 10. augusta 1697. stiže u Beograd, kod Titela prijedje po tom Tisu i naumi poći do Segedina. Princ Eugen jednako ga slijedio. Uslijed toga odluči se sultan ponovno prijeći Tisu i skrenuti na Erdelj, koji je takodjer za srećnog ratovanja dopao carskih ruku. I odista dne 11. septembra stanu Turci prelaziti kod Zente preko Tise, ali ih u tom poslu napadne princ Eugen i ametom pobije. Sam sultan jedva je nekako sa svojom pratnjom umakao u Temesvár, dok je preko 10.000 Turaka zaglavilo samo u rijeci, a medju njima i veliki vezir. Da se što bolje okoristi pobjedom svojom, provali princ Eugen na čelu male vojske (6.500 mom.) u oktobru u Bosnu, popali Sarajevo i vrati se natrag.

Poraz ovaj, a još više glasovi, da se i ruski car Petar Veliki sprema na vojnu protiv Turaka, prisili sultana, da je posredovanjem Engleske zamolio u Beču mir, koji bi nakon duljega pregovaranja sklopljen u Srijemskim Karlovcima dne 26. januara 1699., i to izmedju Leopolda, Poljske i Venecije s jedne, a Turske s druge strane. Leopold steče tim mirom svu Ugarsku osim Banata, Hrvatsku do Une i Velebita, te Slavoniju osim jugoistočnoga Srijema sa Zemunom i Mitrovicom. Erdelj presta biti nezavisna vojvodina i posta pridruženi dio Leopoldovoj Ugarskoj; Venecija je opet dobila sve ono, što je u ratu osvojila, naime Knin i Sinj s okolišem. Sada se na ove nekoć i u geografskom smislu čisto hrvatske županije protegne ime Dalmacija. Poljska opet steče Podolje i Ukrajinu; s tim mirom zauvijek prestadoše poljsko-turski ratovi, a ulogu Poljske preuze pomladjena Rusija Petra Velikoga.

Karlovačkim mirom zače istočno (orientalno) pitanje u današnjem smislu, jer se protiv Austrije, Poljske, Rusije i Venecije, koje idjahu za propašću osmanlijskoga carstva, složi savez zapadnih država na spas Turske: to bijahu Francuska, Engleska i Nizozemska.

Poraz turski bijaše dašto i poraz Emerika Tökölyja, pa stoga je bečki dvor zatražio od porte, prigodom pregovaranja o miru, da mu toga magjarskoga grofa izruči, ali Turci toga ne htjedoše učiniti, već mu odrede za prebivalište Izmid (Nikomediju) u Maloj Aziji. Ovamo je došla i žena njegova Jelena Zrinska, no umre već 18. februara

1703. ; sahranjena bi u crkvi sv. Benedikta u Galati kod Carigrada. Skoro po tom 13. sept. 1705. umro je i Tököly i bi u Izmidu sahranjen. Na grob Jelene Zrinske postaviše ploču s natpisom, u kojem se hvali njeno junaštvo i slava, a onda kaže, da je bila „posljednji ponos Zrinskih i Frankopana", te slavna „kod Hrvata, Erdeljaca, Magjara i Sikulaca". Za čudo, mati njena bijaše posljednja Frankopanka, prva svekrva njena posljednja Báthory, njezin brat Ivan Autun posljednji Zrinski († 11. nov. 1703. u tamnici u Gracu (Schlossbergu), njezin drugi muž posljednji Tököly, a unuk iz prvog braka posljednji Rákóczy.

VI.

Pragmatička sankcija.

(1700—1763.)

Uništenje turske moći u znatnom dijelu bivšega kraljevstva hrvatskoga nije bilo od tolikoga dojma i važnosti, kako se očekivalo. Ono zemljište, što su carevci i Hrvati osvojili, tek je po starom imenu bilo hrvatsko ; inače ponajviše opustošeno i naseljeno najvećim dijelom stranim elementima, u prvom redu Srbima. Osim toga ne htjede dvor osvojenih zemalja sjediniti s materom zemljom, već priklopi Liku i Slavoniju dvorskoj komori, to jest vrhovnoj austrijskoj financijalnoj oblasti, a Venecija opet ne htjede ništa ni da čuje o tom, da predade Leopoldu osvojene dijelove današnje Dalmacije. U tim su krajevima, naročito u Slavoniji, njemački zvaničnici tako nečovječno postu-

pali, da je narod stao bježati u Bosnu, dakle natrag pod Turke, ili se opet odmetnuo u hajduke. Istom kad je unuk Petra Zrinskoga, erdeljski vojvoda Franjo II. R á k ó c z y podigao bunu protiv Beča, pak stao mamiti i Hrvate u svoje kolo, naglašujući im izrijekom propast roda Zrinskoga i Frankopanskoga, pobojaše se na dvoru za vjernost Hrvata, pa tako Leopold naumi zadovoljiti željama hrvatskoga sabora u toliko, da je posebnim dekretom kao bajagi d o k i n u o varaždinsku krajinu s kapetanijama varaždinskom, koprivničkom, gjurgjevačkom, čazmanskom, križevačkom i petrinjskom (16. juna i 10. jula 1703.). No kako je u isto doba bjesnio rat za španjolsku baštinu s Francuskom, dapače se činilo kao da će se i veliki „sjeverni rat“ (Karlo XII. kralj švedski i Petar Veliki car ruski) splinuti s njime u jedan, dvor trebajući mnogo vojske, a naročito iz Vojne Krajine, ne dade kraljeva dekreta provesti ; i tako ostade u Krajini na tešku žalost i srdžbu Hrvata sve kao i prije.

U tom umre Leopold I. dne 5. maja 1705., a naslijedi ga stariji sin **Josip I.** (1705.—1711.), muž darovit i živahan, mnogo energičniji i slobodoumniji od svoga oca. Za njegova vladanja uspe se Rákóczy do kulminacije svoje, kad predloži na saboru u Onodu (14. juna 1707.), d a s e k u ć a H a b s b u r š k a l i š i u g a r s k e k r u n e, što je sabor i prihvatio ; za ugarskim saborom povede se i erdeljski u Maros Vásarhelyu. Doskora prisile nesloga i porazi pristaše kneza Rákóczyja na ugovaranje s kraljem Josipom, no on ih ne svrši, jer ga u tom spriječi nenadana smrt (17. aprila 1711.),

već ban hrvatski Ivan grof Pálffy. Mir bi sklopljen dne 1. maja u Szatmáru, a potpisala ga je carica udovica Eleonora, mati braće Josipa i Karla; njime bi proglašena opća amnestija i sloboda vjeroispovjesti protestantima u Ugarskoj. Ovim mirom postade napokon kuća Habsburška pravi gospodar u Ugarskoj i Erdelju. No vodja magjarski, koji se za vrijeme pregovora nalazio u Poljskoj i u Rusiji, Franjo Rákóczy, ne htjede pristati na mir, već se iseli iz Ugarske najprije u Francusku, a onda u Tursku, gdje je umr'o u Rodostu na Mramorskom moru (8. aprila 1735.), a sahranjen bi uz mater svoju Jelenu Zrinsku u crkvi sv. Benedikta u Galati kod Carigrada.[1]

Posljedice szatmárskog mira veoma su važne, jer sežu sve do današnjeg dana. Te posljedice nijesu samo ograničene na Ugarsku, već se protegoše i na Hrvatsku, ma da ona nije bila upletena u bunu erdeljskoga kneza. Szatmárskim mirom naime počinje nova epoka u političkom životu Ugarske, a po njoj i Hrvatske. Poslije dvjestagodišnje unutarnje borbe, interesi naroda i dinastije donekle se prvi puta složiše, a u prvom redu osjećali su i stališi i vlada potrebu naprednoga uzgajanja naroda u duhu XVIII. stoljeća i na način ostalih modernih država. Bune prestadoše, a tako i vjerska trvenja; njihovo mjesto zauzeše težnje za reformama. Te reforme zamisli dvor upotrijebiti u svoju korist, a stališi opet u svoju, no konačno

[1] Troškom ugarske vlade biše lijesovi njihovi 1906. preneseni u Ugarsku.

je dvor ipak sve do 1790. prevagnuo. Glavne reforme odnosile su se na porez, sudstvo i nada sve na vojsku. S a d a z a č i n j e s v e t o v i š e m a h a p r e u z i m a t i z a j e d n i č k a a u s t r i j s k a v o j s k a, a plemićke čete hrvatske i ugarske iščezavaju (od 1715.). Isto je tako i s novčanim prilikama i sudstvom, dapače i isti sabori znatno promijeniše svoje obličje. Ovim reformama započeo je Karlo III., nastavila ih je kći njegova Marija Terezija, a dokrajčiti ih je pokušao sin njezin Josip II.

Josipa I. naslijedi brat mu **Karlo III.** (1711. do 1740.) u dvadeset i sedmoj godini života, prije toga odredjen za španjolskoga kralja. Na glas o smrti bratovoj vrati se natrag, te udje u Beč dne 25. januara 1712., a onda sazove za 3. aprila krunidbeni sabor ugarsko-hrvatski u Požun.

U taj čas bijaše Karlo III. jedini muški član porodice habsburške, dapače od žene svoje uopće još nije imao poroda. Pomisao na užasni rat za španjolsku baštinu napunjala je strahom svakoga podanika, ali i vladara, jer je zakonom od 1687. izrijekom rečeno, da Ugri i Hrvati mogu po izumrću m u š k e loze habsburške sebi opet slobodno birati kralja. Pitanje, kako da se uredi možda već i skora budućnost, moralo je stoga izići ili od vladara samoga, ili od podanika. Ne može biti sumnje, da se odmah po smrti Josipa I., koji je ostavio dvije kćeri, pomišljalo na dvoru na baštinstvo po ž e n s k o j lozi, u što su bili upućeni razni visoki dostojanstvenici, a svakako hrvatski ban Ivan grof Pálffy. Pa tako se zgodi, da su Hrvati, kad se na

banov poziv, ali radi odsutnosti njegove, pod predsjedanjem zagrebačkoga biskupa Emerika baruna Esterházyja, skupiše dne 9. marta 1712. u Zagrebu na sabor, uzeli u raspravu pitanje o nasljedstvu. To je bilo tim važnije, što je taj sabor imao izabrati poslanike na krunidbeni sabor požunski, kojom su prilikom stališi redovito izlazili sa svojim željama i tužbama. Sabor hrvatski zaključi iza duljega živahnoga raspravljanja dne 11. marta: „da će se povjeriti onoj i onakovoj ženskoj lozi roda austrijskoga, koja će posjedovati ne samo Austriju, nego i Štajersku, Korušku i Kranjsku, a stolovati u Austriji.“[1] Ovaj je zaključak predložio biskup Esterházy, a podupirali su ga Ivan grof Drašković, Franjo Krsto grof Delišimunović i protonotar Gjuro Plemić Otočki.

Zaključak svoj motivirao je hrvatski sabor ovako: „Kod primanja naše koristi ne će nas zastrašiti, što smo dio Ugarske. Mi smo doduše, kako zakoni kažu, zemlje pridružene Ugarskoj, ali joj nijesmo podanici. Nekada imadosmo svoje domaće, a ne ugarske kraljeve. Nije nas Ugrima podvrgla nijedna sila, nijedno ropstvo, već se sami po sebi od svoje volje pokorismo ne kraljevstvu, nego kralju njihovu. Njihova kralja takodjer priznajemo,

[1] To jest habsburške naslijedne zemlje; Štajerska, Koruška i Kranjska nijesu na tom mjestu ni u kakvom državo-pravnom savezu s Hrvatskom, kao ni spomenuta Austrija.

*

dok bude gospodar Austrije, a ako se zgodi, da to ne može da bude, ne ćemo slušati zamamljivi glas slobodna izbora, niti ponuku, kao da smo dužni nerazrješivo slijediti Ugarsku. Slobodni smo, a ne robovi."

Ovim je saborskim zaključkom (član. VII.) obično zvanim hrvatska pragmatička sankcija, izražena čisto personalna unija izmedju Ugarske i Hrvatske; dok imadu istoga vladara, opstoji i savez medju njima, ne bude li ih više vezala ličnost jednoga istoga vladara, tad o savezu nema više ni govora.

Saborskim zaključkom svojim dali su Hrvati Karlu III. inicijativu, da riješi pitanje o nasljedstvu. I odista, godinu dana poslije toga, dne 19. aprila 1713.. predloži Karlo u svečanoj sjednici sviju tajnih savjetnika kućni zakon o redu nasljedstva u porodici austrijskoj, pa kako još nije imao djece, to se za onda još računalo s kćerima Josipa I., premda je Karlo odmah tom prilikom istaknuo pravo primogeniture, to jest time sačuvao nasljedstvo svojoj eventualnoj potomčadi. Taj se zakon zove pragmatička sankcija, ili zakon, koji ima da uvijek vrijedi (lex perpetuo valitura). Pragmatička sankcija sastoji se od tri točke: prvo, da se zemlje i kraljevine roda habsburškoga ne smiju nikad cijepati, to jest da pojedine čestí ne smiju sebi izabrati posebnoga vladara; drugo, da u tim zemljama i kraljevinama po smrti Karla III., ako ne bi imao sina, dodju na prijestolje njegove kćeri i zakoniti im potomci po

pravu primogeniture, i t r e ć e, izumre li i ta loza, da imadu krunu baštiniti kćeri brata mu Josipa I. i njihovi potomci.

Od sada nastojao je Karlo, da mu prihvate taj zakon ne samo svi podanici, nego i ostale evropske države. Kad mu se na proljeće 1716. rodio sin, Leopold, onda je malo odahnuo, no dječak umre još iste godine, a po tom mu se rode redom tri kćeri, prva Marija Terezija dne 13. maja 1717. Njegovim nastojanjem prihvate pragmatičku sankciju do g. 1720. Austrija, Koruška, Štajerska, Kranjska, Gorica, Gradiška, Trst, grad Rijeka, Češka, Moravska, Šleska i Tirolska. Najteže je išlo s Ugarskom, koja se nije rado odricala izbornoga prava. Konačno je prihvati sabor požunski dne 30. juna 1722., a kralj je potvrdi dne 19. juna 1723. Teže je bilo s evropskim pojedinim vlastima, no Karlo je i to srećno prebrodio, dakako uz velike žrtve. Prva je priznala pragmatičku sankciju Rusija g. 1727., a 1731. i 1732. pridruže se Engleska, Danska, Holandija, P r u s k a i stališi njemačkoga carstva ; jedina Bavarska i Saska se opriješe. Napokon je priznade 1738. i Francuska.

Nastojanje Karlovo oko pragmatične sankcije u velike je podupirao istodobni slavni t u r s k i r a t (1716.—1718.). Da nadoknade gubitak, što ih je stigao karlovačkim mirom, Turci stanu udarati na mletačke posjede u južnoj Grčkoj i Dalmaciji (1714.). U toj nevolji Venecija sklopi i opet savez s Austrijom. Vrhovni carski vojvoda bijaše princ Eugen, koji ametom pobije Turke kod Petrovaradina (13. augusta 1716.) i Beograda (16. au-

gusta 1717.). Istodobno ratovala je i Venecija u Dalmaciji, te osvoji Imotski i prodre u Bosnu i Hercegovinu, dok je banski namjesnik Ivan Drašković provalio sa svojom vojskom preko Dubice u porječje Sane i Vrbasa. Nakon beogradskoga poraza zatraže Turci mir, koji bi sklopljen u Požarevcu na Dunavu u Srbiji (21. jula 1718.). To je najsjajniji mir, što ga je ikada sklopila kuća Habsburška; osim zapadne Vlaške do Alute, onda Banata, Beograda i većega dijela sjeverne Srbije, dopade Karlu i sva desna obala Save i Une u Bosni sve do podnožja planina. Venecija opet steče istim mirom Imotski i onaku granicu svoga posjeda, kakovu Dalmacija ima danas prema Bosni i Hercegovini.

Neprekidni nemiri navedu bečko ratno ministarstvo, da uredi Vojničku Krajinu i to kao posebnu carsku zemlju, makar da su hrvatski stališi jednako zahtijevali, da se Krajina dokine, ili bar stavi pod bansku vlast. Uredjenje bi povjereno u Hrvatskoj (1734.) princu Josipu Hildburghausenu, a u Slavoniji grofu Ferdinandu Antunu Khevenhülleru. Sada budu maknute njemačke čete i organizovane domaće, dašto pod vrhovnom komandom tudjinskom. Svrha je bila, da se iz zemlje izvuče što više vojske. Medjutim i to je uredjenje bilo privremeno.

Pod kraj vladanja svoga uplete se Karlo ponovno u rat s Turskom (1736.—1739.), ali kako ne bijaše više na životu princa Eugena (21. aprila 1736.), doživi poraz za porazom. Dne 18. septembra 1739. dodje do mira u Beogradu, po

kojemu izgubi Karlo u Vlaškoj, Srbiji i Bosni sve, što je dobio požarevačkim mirom. Sava opet postade medjom izmedju Hrvatske i Turske.

Slijedeće godine dne 20. oktobra 1740. umre Karlo III., a naslijedi ga dvadeset i četiri godišnja kći **Marija Terezija** (1740.—1780.). Premda nitko razborit već davno nije sumnjao, da će nju zapasti prijesto i premda nikomu nijesu bile nepoznate njezine krasne duševne sposobnosti, ipak se za čudo do tada nije nikad nastojalo, da je upute u rješavanje državnih posala ; pa tako preuze ona teško breme kao pravi novajlija. Tjelesne joj se krasote pak, naročito poslije udaje (12. februara 1736.) za vojvodu lotarinškoga Franju, baš divno razviše. Osobita ljupkost i veličanstvena pojava sjediniše se na vanredan način u njezinoj spoljašnosti. Bistro tamno-modro oko puno živahnosti, a opet puno blagosti, visoko čelo, bujna plava kosa, nježno zaobljena ustašca, biserni zubi, fina oblina i vedar izraz njezinog lišca, svježa mast puti, prekrasan oblik vrata, ramena i ruku, pa jedar, zdrav i krepak stas osrednje visine, sitan i dostojanstven krok, sve je to činilo, da su Mariju Tereziju ubrajali medju one rijetke prikaze, što se mogu smatrati uzorom savršene žene. Toj spoljašnjoj divoti pridružila se osobita živahnost duha, oštra pronicavost, vjerno pamćenje, srećna obdarenost da može svoje misli budi u privatnom razgovoru, budi u državnom javnom zboru lako, sigurno i s uvjerenjem iznašati. pa toplo čuvstvo za slavu svoje porodice, za dobrobit podanika, za pravo i zakon, te konačno živa vjera u Gospoda.

Istom što je sjela na prijesto, podiže se protiv nje pruski kralj Fridrik II., kojemu se doskora pridruže i ostali dušmani austrijski, naročito Bavarska i Francuska. Tako započe austrijski naslijedni rat (1741.—1748.), u kojem su Hrvati i Srbi sudjelovali u velikom broju, ne samo kao redovita krajiška vojska, nego i u dobrovoljačkim četama. Medju ovima se naročito ističu Trenkovi panduri, naime oni dobrovoljci, koje je okupio oko sebe slavonski vlastelin Franjo barun Trenk.[1] Kroz više godina vojevali su oni u Šleskoj, Češkoj, Bavarskoj i Francuskoj, istaknuvši se kao osobito hrabri i smioni ljudi. Trenkovi panduri nijesu bili jednako odjeveni, no ipak se mogu svesti na glavna obilježja, jer je glavni karakter nošnje bio turski. Na glavi im je bila visoka crna kapa, nalik na kamilavku pravoslavnih monaha, ogrtali su se u crvene kabanice s kukuljicama (kapucama), oblačili modre zobune, a ispod njih crvene ječerme; na noge navlačili su široke modre čakšire i opanke. Za kožnatim pojasom imali su utaknute četiri kubure, ljut handžar i sitan nožić, na kojem je bila urezana pandurska prilika s natpisom: „Vivat pandur!"; preko ramena njihala im se šarena diljka, a o boku im je visjela još kriva sablja. Da četa izgleda još većma „turski", morao je svaki momak brijati glavu, a ostaviti kurjuk; mjesto barjaka služio im tug (konjski rep), a konačno dodade joj

---

[1] Porodica Trenk je pruska. Franjo se rodio 1. jan. 1711. u Reggiu u Kalabriji, gdje mu je otac bio u austrijskoj službi. Kasnije prijedje u Slavoniju, gdje kupi imanja: Pakrac, Brestovac, Pleternicu i Njuštar.

Trenk tako zvanu „tursku bandu“, sastavljenu od dvanaest glazbala, i to frulaša i bubnjara, iz koje se vremenom razviše današnje vojničke glazbe. Junačkim, ali veoma često i objesnim djelima po raznim bojištima, steče Franjo Trenk mnogo dušmana, koji ga ocrniše pred dvorom, tako da ga staviše pred ratni sud, gdje bude „radi nasilja“ odsudjen na doživotnu tamnicu u Spielbergu kod Brna, gdje već iza kratkoga tamnovanja umre (4. oktobra 1749.). Ogromna imanja njegova budu zaplijenjena, te kasnije podijeljena medju dvorske ljubimce.

Za vrijeme, dok su panduri vojevali po raznim evropskim bojištima, zgodile su se u Slavoniji važne promjene. Još na požunskom krunidbenom saboru dne 14. maja 1741. obeća kraljica hrvatskim poslanicima, da će obnoviti stare slavonske županije i pridružiti ih Hrvatskoj, a riječ svoju odista iskupi 1745. Obnovljene budu županije virovitička, požeška i srijemska, te sjedinjene s Hrvatskom, dok je slavonska Posavina preuredjena u Vojničku Krajinu. Obnovljenje i preuredjenje provede ban Karlo Batthyány na veliku radost naroda hrvatskoga; prvi veliki župani obnovljenih županija bijahu: Ludovik grof Patačić od Zajezde (virovitički), Marko baron Pejačević (srijemski) i Ladislav baron Vayay (požeški).

Proširenje Vojničke Krajine na slavonsku Posavinu prouzroči ponovno i definitivno uredjenje čitave Krajine. Novo uredjenje obavi god. 1746. princ Hildburghausen, i to potpuno prema novim vojničkim potrebama. Ona bi podije-

ljena na regimente i to: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku, dvije banske (petrinjsku i glinsku), križevačku, gjurgjevačku, gradišku, brodsku i petrovaradinsku. Uprava je bila isključivo u vojničkim rukama; kao što su se županije dijelile na okružja, kotare i općine, tako su i regimente imale svoje bataljune, kumpanije i općine. Odnosni časnici (pukovnik, major, kapetan i poručnik) vodili su sve poslove, dapače i sudačke. Parnice su se vodile besplatno, a apelirati se moglo na regimentski sud, onda na generalni auditorijat i konačno na dvorsko ratno vijeće. Dakako, službeni jezik bio je njemački, kao i zakonici. Isto su tako i škole bile njemačke. Potrebe svoje podmirivala je svaka regimenta iz svoje blagajne, te je bila financijalno samostalna. Vojnik je bio svaki čovjek od šesnaeste do šezdesete godine. Stoga i jeste mogla naša Krajina sama podići na noge do 50.000 momaka. Za rata mora svaki „graničar" (kako su se oni zvali) poći onamo, kuda mu se zapovjedilo. U mirno se doba svaki sam odijeva i hrani, a u ratu živi na carski trošak. Vojnička Krajina bila je u glavnom jedna velika kasarna stalne vojske, uzdržavana malim troškom.

Medjutim se zgodi važna promjena s nedavno sjedinjenom Slavonijom. Magjari naime stali su tvrdokorno tvrditi, da su one tri obnovljene slavonske županije od Arpadovih vremena sastavni dio Ugarske, a nipošto Hrvatske, pa da ih stoga treba vratiti njima. Kad su se na državnom saboru u Požunu dne 18. aprila 1751, sastali re-

dovi ugarski i hrvatski, predloži ujedared podžupan virovitički Antun Špišić Japranski, ne bi li se tako ulaskao nazočnom paatinu Ludoviku grofu Batthyányiju i drugoj velikoj magjarskoj gospodi, da bi u napredak tri novouredjene slavonske županije šiljale svaka po jednoga poslanika na sabor ugarski, kao što to čine čisto ugarske županije; predlog podkrijepi time, što su i onako pomenute županije uredjene na ugarsku, te prinose toliko nameta, kao ove, pa stoga će bolje biti, da dodju pod palatina; — to jest jasnijim riječima, *podžupan Špišić predložio je neka se Slavonija odcijepi od Hrvatske i sjedini s Ugarskom.* Sabrani ugarski velikaši odmah prihvate predlog, pa kako su bili prvi doglavnici Marije Terezije, izrade i kod nje potrebnu privolu. Badava se opirahu poslanici hrvatski dokazujući, da je Slavonija od uvijek pripadala banu i Hrvatskoj; teškom mukom ipak izradiše, da im se to pravo priznalo, pa tako sve tri slavonske županije ostadoše bar pod banskom sudbenosti, no administrativno ipak bi Slavonija pridijeljena Ugarskoj.

Razne ove promjene u narodnom životu, a naročito velika oskudica i nevolja, onda velike daće i porezi, prouzročiše kroz više godina razne *bune i nemire* po cijeloj zemlji; tako se u Vojničkoj Krajini oko Brinja i u Lici, onda oko Križevaca i u Slavoniji stadoše skupljati razdražene i zdvojne seljačke čete navaljujući na plemićke posjede. Samo jakom vojničkom silom uspjelo je buntovni narod primiriti.

U to započe Marija Terezija sedmogodišnji rat (1756.—1763.), u kojem su i opet učestvovale Vojnička Krajina i banska vojska. Istom svršetkom toga rata povrati se mir, a pragmatička sankcija bijaše potpuno osigurana. Unatoč brojnih dušmana svojih održa se Marija Terezija ipak slavno na prijestolu svojih predhodnika. Kod toga steče narod hrvatski i srpski zamjernih zasluga, koje mu je kraljica otvoreno i javno priznala.

VII.

Centralizacija i germanizacija.

(*1763.—1790.*)

Otkad nastupiše mirne godine, Marija Terezija uze sve to većma zanimati se nutarnjim poslovima svoje države. Već su predšasnici njezini, počevši od Ferdinanda I. (kako vidjesmo) pomišljali na to, kako bi iz austrijskih, čeških, ugarskih i hrvatskih zemalja učinili jednu jedinstvenu državu, u čemu su samo djelomično uspjeli, jer i ako je onaj stari pojam potpune nezavisnosti već davno izblijedio, ustav hrvatski i ugarski još je opstojao, makar i okrnjen i slabo uvažen. Istom od vremena Marije Terezije stalo se o tome sustavno i odlučno raditi. Izjednačenje čeških zemalja s austrijskima brzo je i lako provela s uspjehom, dok je ugarski i hrvatski ustav pomalo i oprezno slabila.

Godine 1764. sazove ona sabor u Požun, da vijeća o državnim dugovima nastalim tečajem

sedmogodišnjega rata. Tom prilikom izašla je neka anonimna knjižica,[1] koja je žestoko napadala hrvatski i ugarski ustav zahtijevajući, da se plemstvo dobre volje podvrgne plaćanju poreza, da se uredi stalna vojska i tvrdeći, da vladar može bez privole sabora izdavati zakone. Radi te knjižice nasta velika uzbudjenost, jer se općenito držalo, da kazuje ono, što dvor hoće, pa tako se desi, da su ugarski i hrvatski stališi na tom saboru uskratili Mariji Tereziji povišenje poreza u zatraženoj svoti, već joj dozvolíše samo jednu trećinu. Ozlovoljena tim, kraljica više ne sazivaše sabora, već dojavljivaše pojedinim županijama ugarskim i hrvatskim preko patenata (naredaba) volju svoju, onako, kako je to činila u austrijskim i češkim zemljama.

Znajući, da u svim političkim poslovima odlučuje visoko plemstvo, kraljica uze nastojati, da ga predobi za sebe. U tu svrhu dade sinu svomu pored ostalih još i grofa Karla Batthyányi, bana hrvatskoga (1742.—1756.), za odgojitelja utemelji red sv. Stjepana (1764.), kojim odlikova neke ugarske i hrvatske velikaše, osnova u Beču „Theresianum“ kao odgojilište za mlade plemiće, dapače ona uredi ugarsku tjelesnu stražu, sastavljenu isključivo od mladih ugarskih i hrvatskih plemića. Roditelje pak njihove pozivala je na dvor, gdje ih uze opsipavati častima i naslovima. To je početak germanizacije hr-

---

[1] Pisac joj je Fr. Ad. Kollár. U Hrvatskoj se u prvi mah sumnjalo, da ju je napisao u službi dvora stojeći kanonik Krčelić.

vatskoga plemstva i otudjenja njihova narodnim interesima. Da predobije i crkvene dostojanstvenike, uze sebi dozvolom pape Klementa XIII. naslov „apoštolski kralj“ (1758.), što ju je ovlastilo imenovati najviše crkvene dostojanstvenike, dapače i kanonike; imenovani nadbiskup ili biskup odmah je primao prihode svojih imanja, a crkvene funkcije preuze tekar nakon papinske potvrde.

Od god. 1765. postade kraljičinim suvladarom sin joj car **Josip II.** (1765.—1790.), muž osobito zabrinut za veličinu i napredak buduće svoje baštine, no odgojen u aristokratskim slobodoumnim idejama prosvjete svoga vijeka. Mati kraljica predade mu u upravu vojničke i financijalne poslove, dok se donekle oklonila njegovih predloga o reformama u ustavu i crkvenim poslovima. Sada budu izgradjene tvrdjave Gradiška, Osijek i Petrovaradin (1766.).

Doskora se zgodi vrlo važna promjena u Hrvatskoj. Tobože radi „utjehe“ naroda hrvatskoga i radi „vrhunca sreće“ uredi kraljica protiv volje Hrvata dne 7. jula 1767. kraljevsko vijeće (consilium regium) za poslove političko-ekonomske i vojničke sa sijelom u Varaždinu (kasnije u Zagrebu), onako, kako je i za Ugarsku postojalo od 1723., nalično namjesničko vijeće (consilium locumtenentiale), a zapravo radi centralizacije i mimoilaženja sabora. Ovo su vijeće, sastavljali ban i petorica savjetnika : jedan crkveni dostojanstvenik, jedan velikaš i tri plemića. Ovo vijeće, koje je izravno izdavalo naloge i zapovijedi (primajući ih

iz Beča) pojedinim županijama, imalo je odsele biti zemaljska vlada, pored koje postaje sabor pravo reći suvišan. Poradi toga Hrvati su vazda s nepovjerenjem gledali u ovo kraljevsko vijeće, premda ih je kraljica posebnim dopisom uvjeravala, da je ono ravnopravno ugarskomu i da se njime ne misli nipošto okrnjiti prava sabora i naroda hrvatskoga. Usporedo nepovjerenju hrvatskomu teče potajna akcija Magjara, koji su išli za tim, da se hr atsko kraljevsko vijeće podvrgne njihovom namjestničkom vijeću. I tako se odista zgodi, da je kraljica tobože na želju Hrvata dne 30. jula 1779. dokinula kraljevsko vijeće, ali ne tako, da bi opet svu vlast prenijela na hrvatski sabor, kako su se svi nadali, nego da je poslove bivšega hrvatskoga kraljevskoga vijeća predala ugarskom namjesničkom vijeću, u koje bijaše slobodno doći banu da dade glas i mnijenje u hrvatskim poslovima. Time bi Hrvatska prvi puta podvrgnuta Ugarskoj i njezinoj vladi. Posljedice toga čina najjasnije se očitovaše kod Rijeke.

Sve do XIV. vijeka bila je Rijeka dio kraljevstva hrvatskoga, kad dodje založnim pravom u vlast susjednih istarskih knezova od Divina (Duino), a kad ova porodica izumre, postade vlasništvom njezinih baštinika knezova Walseea i ostade im sve do god. 1467., kad je oni predadoše Fridriku III. Habsburgovcu; od sada bila je Rijeka pod austrijskom upravom čineći s Istrom tako zvano austrijsko primorje. Poslije Zrinjsko-Frankopanske katastrofe dodje pod au-

strijsku upravu i hrvatsko primorje sve do Senja, a kako su Senj i Bag bili u Krajini, ne posjedovaše u to doba banska Hrvatska ni mrve primorja. Sabor je hrvatski s toga često tražio od dvora, da mu vrati primorje (posljednji puta 25. februara 1770.) i da se od njega uredi „vinodolska županija“, No dvor se nikako ne htjede na to odlučiti. Tek kad je car Josip II. godine 1775. proputovao hrvatskim primorjem, predloži majci svojoj, da vrati Hrvatskoj primorje osim krajiškoga Senja i Baga. No Marija Terezija posluša sina samo djelomice; dne 9. augusta 1776. vrati Rijeku i okoliš Hrvatskoj ovim riječima: „Odlučismo, neka se grad i luka riječka kano i ona bakarska imanja koja idući iz Karlovca put Rijeke leže na desnoj strani Karlove ceste (Bakar, Bakarac i Kraljevica ležeći na lijevoj strani rečene Karlove ceste, neka se zadrže za Vojnu Krajinu), opet neposredno pridruži kraljevstvu Hrvatskomu („immediate regno Croatiae reincorporentur),“ te od toga teritorija, kojemu kraljica pridruži još i grad Karlovac kao kr. slobodni grad, uredi županija severinska, koja se ima podvrći kraljevskom hrvatskom vijeću. Kraljica podjedno imenova Josipa grofa Majlátha velikim županom i riječkim gubernatorom, jer je mislila Rijeci za procvat njezine trgovine dati posebni položaj. Malo po tom bude i Rijeka s ostalim teritorijem pred posebnim povjerenstvom faktično utjelovljena Hrvatskoj, na što gradsko vijeće riječko dne 4. novembra posla hrvatskom kraljevskom vijeću dopis, u kojem izrazuje radost svoju, što je „u istom uzvišenom kraljevskom vijeću našlo

pravoga o c a i brižnoga savjetnika". Slijedeće godine 1777. utjelovi kraljica severinskoj županiji još i Bakar, Bakarac i Kraljevicu, a na to je dne 10. novembra iste godine održana u Mrkoplju kao u sijelu novouredjene županije prva skupština, na kojoj su sudjelovali i poslanici riječki. Doskora postade Rijeka slobodan trgovački grad s veoma proširenom autonomijom, tako da se smatralo kao posebno s ugarskom krunom spojeno tijelo (separatum sacrae regni Hungariae coronae adnexum corpus) ili drugim riječima: obzirom na autonomiju njezinu smatrala se Rijeka posebnim dijelom zajedničke ugarsko-hrvatske krune, a da kraj toga ipak nije bila izlučena iz teritorija kraljevstva hrvatskoga (23. aprila 1779.).[1] No kad je malo po tom kraljica dokinula hrvatsko kraljevsko vijeće, bude i Rijeka podredjena ugarskom namjesničkom vijeću. Sada se uze stvarati mnijenje, da je Rijeka utjelovljena neposredno Ugarskoj, a ne Hrvatskoj.

Marija Terezija umrije dne 29. novembra 1780., a naslijedi je stariji sin car **Josip II.** (1780.—1790.), koji htjede sve one promjene, što ih je činio još za svoga vijeka, vidjeti provedene kao korisne uredbe.

---

[1] Neki magjarski pravnici hoće da to tumače, kao da je Rijeka posebni dio Ugarske, to jest, da se izmedju njih uvalila Hrvatska; prema tome ne bi pripadala Hrvatska kruni sv. Stjepana. God. 1779. radilo se samo o nutarnjoj uredbi Rijeke, a ne o njenoj spoljašnjoj (političkoj) pripadnosti Ugarskoj.

Temeljna mu je misao bila, da od raznolikih zemalja i kraljevina svojih učini jednu jaku državu, u kojoj bi bio jedan ustav, jedan narod i jedan zakon. Pored toga još je snovao, kako bi podanike svoje, učinivši ih slobodne i ravnopravne jednakom školskom obukom i procvatom trgovine i industrije, doveo do obćega blagostanja. Baš u tu je svrhu još kao suvladar Marije Terezije mnogo putovao po zapadnoj Evropi, a onda i po svojim zemljama, da upozna potrebe narodne i sredstva, kako da im doskoči; tako Slavonijom 1768., a Hrvatskom 1775. i 1776.

I odista, čim zasjedne na prijesto, poče naglo provoditi svoje reforme. Da ga u tome ništa ne može smetati, ne samo da nije sazvao krunidbenoga sabora, nego je i krunu sv. Stjepana dao dopremiti u Beč ne okrunivši se njome. Stoga ga i ne ide naslov kralja ugarsko-hrvatskoga, nego samo cara rimskoga.

Prve godine vladanja svoga posvetio je poglavito crkvenim reformama. Glavna im je svrha bila crkvu katoličku podvrći državnoj vlasti te zbližiti izmedju sebe pojedine konfesije. Stoga dokine mnoge bratovštine i manastire, a ostavi samo one, koji su se bavili odgajanjem mladeži i njegovanjem bolesnika. Od zaplijenjenih imanja manastirskih utemelji vjerozakonski fond za potporu župa, crkvi i škola. Odgoj svećenički stavi takodjer pod državni nadzor osnovavši u tu svrhu centralna sjemeništa. Takovo jedno osnovano bi za Hrvatsku u Zagrebu, no kasnije

ga dokine te odredi, da peštansko ima da služi za cijelu Ugarsku i Hrvatsku. Dalje izdade nalog biskupima, da ne smiju ni primati ni proglašivati nikakih bula ni breva od pape bez carske dozvole (placetum regium). Dapače on uze dirati i u nutarnji život crkve katoličke i grčko-istočne zabranivši svetkovanje nekih svetaca, proštenja i procesija, te umanjivši nutarnji sjaj crkve. Patentom o tolerанciji (25. oktobra 1781.) podijeli slobodu vjeroispovijedanja protestantima i grčko-istočnjacima, a tako isto dade pravo gradjanstva i Židovima.

Iz težnje, da od svoje države učini po pruskom uzoru jaku i jedinstvenu državu, potekoše njegove naredbe, koje se odnose na promjene u upravi. Ponajprije naloži, da svaki činovnik ima za tri godine naučiti njemački, jer će se od toga roka početi u svim oblastima njemačkim jezikom uredovati. Na taj glas skočiše županije ugarske i hrvatske u svojim skupštinama te uložiše žestok protest. Malo poslije stiže nalog, da se ima sav narod, plemstvo i puk popisati, što izazva opću bunu i nemire, jer se držalo (a tako i jest bilo), da se radi o općem porezu na osnovu posjeda; samo jakom vojničkom silom bi opet mir uspostavljen, ali tako, da su županije bile dokinute, a Ugarska i Hrvatska razdijeljene na deset okružja (distrikta), koji se raspadahu na manje upravne kotare (Verwaltungsbezirke). Tom prilikom budu Hrvatska i Slavonija i opet rastavljene, jer Slavonija potpade pod Pečuh, a Hrvatska sačinjavaše sa sijelom u Zagrebu posebno

okružje. Banska čast ostade samo po imenu, jer Franjo Balas-sa de Gyarmáth bijaše zapravo carev povjerenik vladajući nasilno bez sabora. Ove naredbe izazvaše toliku ogorčenost u zemlji, da su s negodovanjem primljene i onakove naredbe, koje su odista bile njoj na korist, kao dokinuće kmetstva (22. augusta 1785.), po kojoj je svak mogao slobodno seliti s jedne zemlje na drugu, te sa svojim vlasništvom slobodno raspolagati, onda dokinuće cehova, gradnja cesta i uredjenje odnošaja izmedju gospodara i podanika (urbar), koji je kod nas već Marija Terezija provela.

Vladanje cara Josipa II. označuje uopće vrhunac centralizacije i germanizacije bečkoga dvora.[1]

Ipak je najveći dio ovih reforma ostao bezuspješan i to poradi nesrećne spoljašnje politike careve. Pored holandeških i pruskih zapletaja najkobniji je svakako turski rat, u koji se Josip II. upustio kao saveznik ruske carice Katarine II., koja naumi Turke potjerati iz Evrope. Tom prilikom imale su Josipa zapasti Srbija, Bosna i Hercegovina. Uza sve to, što je car sabrao veliku vojsku (245.000 pješaka, 36.000 konjanika i 900 topova) i što su mu se pridružile ustaše po Srbiji, Bosni, Hercegovini, dapače i Crna Gora, a carski general Laudon zauzeo Beograd (8. oktobra 1789.), vojna nije uspjela. Kad je naime trebalo namaknuti novaka i živeža za dalji rat, Josip napusti uredjenje okružja, tesazove stare ugarske i hrvatske županije u skupštine.

---

[1] Ali je u formi svojoj bilo blaže negoli njemačka vojnička prevlast za Leopolda I.

Na tim se skupštinama stalo bučno zahtijevati saziv sabora, dapače carski činovnici budu otjerani, a njemački jezik dokinut. *Zemlja je stajala na pragu potpune bune.* Kad to vidje car, koga je slomila teška bolest, izdade najprije dne 18. decembra 1789. naredbu, kojom obeća saziv sabora, a deset dana kasnije (28. decembra) vrati posebnom naredbom Ugrima i Hrvatima ustav, kakav je bio u onaj čas, kad je nastupio prijesto; izuzeti budu od toga jedino patent o toleranciji i dokinuće kmetstva. Osim toga car još obeća, da će diljem godine 1791. sazvati sabor, ter se okruniti i izdati krunidbenu zavjernicu. Da se vidi ozbiljnost njegove nakane, dade odmah otpremiti krunu sv. Stjepana u Ugarsku, gdje je velikim veseljem i slavljem dočekaše. I u Hrvatskoj bijaše opće veselje zbog vraćena ustava koje još poveća potajni bijeg „bana“ Balasse iz Zagreba, da spase glavu. Medjutim dan prije nego li je stigla kruna sv. Stjepana u Budim, umre car Josip II. (20. februara god. 1790.).

Naslijedio ga je brat **Leopold II.** (1790.—1792.), koji sklopi mir s Turskom u Svištovu (4. augusta 1791.) odrekavši se svega, što je Laudon osvojio. *Medja, što je tom prilikom odredjena izmedju Hrvatske i Turske* (odnosno Bosne), *ista je kao što i danas.*

Još prije toga sazva novi vladar sabor u Budim, koji bi velikim sjajem otvoren dne 10. juna 1790. Odmah na prvoj sjednici uzeše Magjari raspravljati u magjarskom jeziku, te se živo zauzeše za stari svoj ustav. Leopold ih nije ni u čemu priječio, već

im zadovoljio krunidbenom zavjernicom željama, a onda se dne 15. novembra svečano okrunio u Požunu za ugarsko-hrvatskoga kralja. Ovim se činom opet izmiri vladar s Ugrima i Hrvatima. Sabor medjutim nastavi svoja vijećanja, te ih konačno složi u 75 zakonskih članaka. Glavni članci jesu ovi : novi kralj je obvezan, da se najdulje šest mjeseci poslije smrti svoga predšasnika dade kruniti izdavši prije krunidbenu zavjernicu ; kruna sv. Stjepana čuvat će se odsele u Budimu ; kralj treba da što više boravi u Ugarskoj ; Ugarska (i Hrvatska) jesu slobodne i nezavisne zemlje, u kojima vrijede samo oni zakoni, koje kralj potvrdjuje u sporazumu sa saborom ; sabor se ima najdulje svake treće godine sazivati ; naredbe i patenti nemaju zakonite vrijednosti ; bez dozvole sabora nema novaka ni novaca ; magjarski se jezik uvodi u sve škole, a isto će se tako odsada u saboru i u županijskim skupštinama magjarski raspravljati ; iznimku čine Hrvatska i Hrvati, koji su sebi spasili latinski jezik energičnim zauzimanjem bana Ivana Erdödyja i biskupa zagrebačkoga Maksimilijana Vrhovca.

Pored sve nesuglasice glede magjarskoga jezika ipak se Hrvati na ovom saboru tijesno pridruže Magjarima u administrativno-političkom smislu. Iza apsolutističke vladavine Josipa II. naime, Hrvati uvidješe, da pored tolikih saborskih zaključaka i tolikih molbi i obećanja kraljeva nijesu ne samo mogli povratiti pod bansku vlast otkinute krajiške dijelove, nego da im i ovo, što su imali, nije sigurno. Stoga odluče, ne pouzdavajući se u svoju vlastitu

snagu, što tješnje pridružiti se Ugarskoj na zajedničku obranu. Prvi je tu misao izrekao najumniji i najuvaženiji muž onoga vremena, protonotar Nikola Škrlec, a usvojio ju je sabor hrvatski uz potporu javnoga mnijenja u Hrvatskoj.

U prvi kraj pomišljalo se na to, kako bi se uredila za Ugarsku i Hrvatsku jedna zajednička najviša oblast, koja bi se zvala „senatus regni“. Članove senata birali bi sabori, kojima bi bili i odgovorni; senatu bi presjedao palatin; dakako, Hrvatska bi dobila razmjeran broj senatora, a birao bi ih sabor hrvatski. Za vojničke poslove i za čitavu Krajinu imala bi se osnovati „curia militaris“ mjesto bečkoga i gradačkoga Hofkriegsratha; predsjednik te kurije imao bi biti član senata i bio bi odgovoran saboru. U toj vojničkoj kuriji imao bi i ban dobiti svoje mjesto kao njezin član.

Pored ovoga predloga Hrvati se odluče, ako ga Magjari ne prime na svom saboru, još za jedan drugi: neka se Hrvatska stavi pod ugarsko namjesničko vijeće pridržavši sebi pravo kasnije uvesti svoje posebno namjesničko vijeće. Ovaj drugi predlog bi prihvaćen na budimskom saboru (čl. 58: 1790.), pa tako žrtvova hrvatsko plemstvo dragovoljno najvišu državnu oblast svoju, naime bana, podvrgavši ga ugarskoj vladi.[1] Plemstvo hrvatsko ipak je bilo sebi svijesno, što čini, pa stoga stavi tomu zaključku ovaj dodatak kao

[1] Time Hrvati potvrdiše odluku Marije Terezije o dokinuću kraljevskoga vijeća (1779.).

opravdanje, naime, da to ima samo tako dugo potrajati, „dok se ne osvoje oni krajevi Hrvatske, koji su danas pod Venecijom (t. j. Dalmacija) i Turskom (t. j. Bosna do Vrbasa i Hercegovina do donje Neretve) i dok se tolik broj županija ne nadje na okupu, da Hrvati sami uzmognu uzdržavati jednu političku oblast". Osim toga zaključe Hrvati posebnim zaključkom, da će hrvatski porez u buduće votirati ne u Zagrebu, nego na zajedničkom saboru, ali odijeljeno od ugarskoga; samo za Slavoniju nije to vrijedilo, jer je njezin porez votiran skupa s drugim ugarskim županijama. Napokon priznaše Hrvati na ovom kobnom saboru još i načelo majoriteta u zajedničkim poslovima.[1]

Ovim zaključcima zadan je gotovo smrtni udarac hrvatskoj samostalnosti, a ravnopravnosti izmedju Ugarske i Hrvatske nestade; Hrvatska postade dio njezin u pravom smislu, ne u prenesenom, kako je to shvaćala pragmatička sankcija, ili kako reče jedan uman pravnik toga vremena: „Also da hört auf Croatien ein Staat zu sein". Udarac taj bio je tim teži, što je ugarsko namjesničko vijeće bilo sebi prisvojilo svu vlast, tako da je sabor bio sasvim izlišan i bez vrijednosti. I odista, od tada se hrvatski sabor sastajao samo u oči ugarskoga na jedan dva dana, da izabere nuncije i da im dade instrukcije, a poslije zajedničkoga sabora opet bi se sastajao, da proglasi na zajedničkom saboru stvorene zakone. Razumije se, da je padom

[1] Do god. 1706. nema traga „zajedničkim poslovima".

vlasti sabora pala i vlast bana hrvatskoga, predsjednika saborskoga i izvršujućega organa namjesničkoga vijeća.

Malo potom dne 1. marta 1792. umre iznenada kralj Leopold II. u četrdeset i petoj godini; prijesto i rat s Francuskom ostavi najstarijemu sinu Franji.

VIII.

Nutarnje prilike kraljevstva hrvatskoga od godine 1526. do 1790.

Sve do druge polovice XVI. stoljeća još se razlikovalo „regnum Dalmatiae et Croatiae" i „regnum Sclavoniae", no nekako oko 1587. sjediniše se obje zemlje u jednu političku i upravnu cjelinu kao „regnum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae", koji se diplomatski izraz održao do danas. Sada se zgodi, da je ime „Hrvatska" preneseno na onaj dio sredovječne Slavonije, gdje nije vladao Turčin, a pod Slavonijom stalo se razumijevati sav ostali prijedjel na istok sve do Zemuna, to jest onako, kako je danas, dok se kao Dalmacija uzimaše hrvatsko primorje od ušća Zrmanje sve do Bakra, dapače jedno vrijeme još i Vinodol, Prozor, Otočac i Brinj; očito je, da se time htio opravdati naslov „Hrvatska, Dalmacija i Slavonija".

Kao grb uze sada upotrebljavati sabor hrvatski onaj, što ga je Vladislav II. god. 1496. potvrdio Slavoniji, naime kunu u bijegu medju dvije rijeke (Savom i Dravom) i zvijezdom (martom). Istodobno

bili su poznati još i grb hrvatski, naime izmiješane crvene i srebrne kocke (prvi put 1515.) i dalmatinski, to jest tri leopardske glave u plavom polju (prvi put 1406.). Sva tri grba nalazimo zajedno samo jedan put u ovo doba, naime godine 1616., i to na taliru kralja Matije II.

Granice kraljevstva hrvatskoga nijesu ni u to doba bile stalne. Najuže su bile početkom XVII. vijeka, a odonda stale su se uz srećne ratove s Turcima sve to većma širiti.[1] Najveće prostranstvo postigle su obnovljenjem i sjedinjenjem triju slavonskih županija, te uredjenjem severinske. Sada se Hrvatska širila od mora do Iloka, dijeleći se na sedam županija: severinsku (danas zapadni dio modruško-riječke bez Senja), zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku i srijemsku. Ostatak zemlje do Zrmanje (ličko-krbavska županija), Une i Save do Zemuna, pak Dunavom do Petrovaradina sačinjavao je Vojničku Krajinu, koja u upravnom obziru nije pripadala Hrvatskoj.

I u narodnosnom obziru nastale su u to doba znatne promjene. Makar da je sva sila Hrvata ostavila tijekom XVI. stoljeća ugroženu svoju domovinu, odselivši se u Ugarsku, Austriju i Moravsku, a ostavivši iza sebe neke krajeve (naročito ličko-krbavske i Pounje) gotovo sasvim puste i prazne, ipak bijahu Hrvati i sada glavni elemenat u zemlji. Uz njih sjede mnogobrojni doseljenici stranom iz turskoga doba, a stranom iz

[1] Izraza „reliquiae reliquiarum“ nestaje iz saborskih zapisnika poslije karlovačkoga mira.

doba njemačke prevlasti. U prvom su to redu Srbi, koji naseliše većim dijelom svu Vojničku Krajinu, Slavoniju i Srijem. U onim stranama, gdje nikad nijesu vladali Turci i gdje nije bilo Vojne Krajine (kao u Zagorju i južno od Zagreba do Kupe), nije bilo Srba. Nadalje napučiše gradove naročito u Slavoniji, Nijemci, djelomično kao obrtnici i trgovci, a djelomično kao časnici i službenici. Ti su Nijemci došli iz švapskih (južnonjemačkih) krajeva, poglavito iz gornje Austrije, Bavarske i Württemberga. Neki gradovi, kao Osijek i Petrovaradin, bili su u drugoj polovici XVIII. vijeka čisto njemački. Magjari se naseliše (djelomično još iz turskoga vremena) isključivo po nekim slavonskim selima uz Dravu i Dunav, a Arbanasi (Klementinci) (god. 1737.) samo u dva sela Nikincima i Hrtkovcima.[1]

Društvo se i sada raspadalo na slobodne i neslobodne ljude. Slobodni bili su plemići, svećenici i gradjani po kralj. slobodnim gradovima. Plemstvo se dijelilo u velikaše (magnate) i niže plemstvo („šljivari", plemenitaši). Staro prekokapelsko hrvatsko plemstvo većinom je za turskih ratova ili izumrlo ili se iselilo u Ugarsku i Austriju, a neki dapače u Italiju. U Ugarskoj dobiše iznajprije pridjev „Horvát" (cognomine Chrovatus), pri-

---

[1] Bilo ih je u svemu oko trista porodica, a vodio ih je rim. kat. nadbiskup skopljanski Mihajlo Summa, koji je kao carski penzionirac umr'o u Osijeku 20. nov. 1777.; njegov se grob u franjevačkoj crkvi u nutarnjem gradu još i danas vidi. Danas je rijetkost, da bi koji od njihovih potomaka znao arbanaški.

državši pravo svoje ime, no docnije ga zanemariše tako, da je ponajviše ostalo samo „Horvát". Isto su tako i u Austriji zvali naše iseljenike „Krabat" („genannt Krabath"), samo se ovdje brzo zaboravilo na taj dodatak, a ostalo je pravo ime (često izobličeno). No pored iseljenika ističu se i neki doseljenici. Tako su grofovi Erdödy podrijetlom iz Ugarske (szatmárske žup.), a gotovi svi slavonski velikaši, kojima je dvor poslije karlovačkoga mira prodao tamošnje velikę spahiluke, Nijemci, kao Trenki iz Pruske, a Eltzi iz Njemačke ili Talijani, kao Odeschalchi, Cordona i Caraffa. Život neplemenitih ljudi bio je i sada sve do reforama Marije Terezije i Josipa II. isti kao u srednjem vijeku.

U crkvenom obziru preturila je Hrvatska u to doba mnoge nevolje i silovite promjene. Tečajem XVI. vijeka nestalo je srijemske, kninske i modruške biskupije, senjska je bijedno životarila uz more, a s opsegom zagrebačke biskupije gotovo se podudarao i opseg ostataka Hrvatske. Hrvati su uza sve nevolje ipak ostali vjerni vjeri svojih otaca, koja im bijaše štit i najuzvišenija zaštita u borbi za opstanak. Nakon oslobodjenja Like i Krbave, Pounja i Slavonije moglo se opet pomišljati na neku obnovu staroga stanja, pa tako se Hrvatska u XVIII. vijeku dijelila na pet biskupija: senjska je obuhvatala (kao danas) sve primorje, Liku, Krbavu i svu zemlju do Kapele, zagrebačka (kao danas) proširila se do Une i u Slavoniju do Našica, Voćina, Orahovice i Požege, bosansko-djakovačka obuhvataše Djakovo i okolicu

(Djakovštinu), pečujska zapremaše najveći dio Slavonije od Donjega Miholjca, Valpova, Čepina i Vinkovaca sve do Vukovara, Županje i Morovića, a srijemska okupila je oko sebe ostatak s Petrovaradinom kao sijelom, pa Zemun i Ilok. No pod konac XVIII. vijeka uze se biskupija djakovačka širiti na račun pečujske, koja bi ograničena na jedan dio Podravine (kao danas), a od god. 1773. primi u se još i biskupiju srijemsku nakon njezina dokinuća.

Od redova najviše ih je propalo za turske prevlasti, a održaše se Franjevci, naročito u Slavoniji, gdje su dugo vremena (a djelomično još i danas) imali župe u svojim rukama, te Isusovci po nekim gradovima kao u Zagrebu i Osijeku do dokinuća toga reda (1773.). Drugi neki preostali redovi, naročito za hrvatsku prosvjetu toli važni Pavlini, bili su dokinuti za vladanja Josipa II.

Pored sve pažnje hrvatskoga klera i plemstva, ipak se i po Hrvatskoj stade širiti protestantizam. U prvoj polovici XVI. vijeka nema mu traga, istom u drugoj polovici nalazimo pristaša njegovih medju Hrvatima. S tim je pokretom u svezi štajerski barun Ivan Ungnad, koji je kroz dulje vremena bio časnik na Krajini. Pod starost preseli se u Württemberg, te osnova u Urachu kraj Tübingena štampariju latinskim, glagolskim i ćirilovskim pismenima, izdavajući na slovenskom i hrvatskom jeziku crkvene knjige po nauku protestantskom. Uza nj pristade utemeljitelj slovenske književnosti Primus Truber, Istranin Stjepan Konzul, Antun Dal-

matini umni Matija Franković (Flacius Illyricus), koji su na tím knjigama radili. No glavna pomoć i potpora dolazila im je od samoga kraljevića Maksimilijana, jer on bijaše tada vrlo sklon novoj vjeri. Misao im je bila proširiti protestantizam po cijelom Balkanskom poluotoku, dapače i medju Turcima, „jer se hrvatskim jezikom govori sve do Carigrada", kazivahu oni. I odista, protestantskih se knjiga vrlo mnogo proširilo medju Hrvatima. Novoj vjeri odazvali su se i neki velikaši kao ban Petar Erdödy, sigetski junak Nikola Zrinski, a naročito sin njegov Gjuro, koji osnova u medjumurskom Nedelišću novu štampariju. Novu vjeru proširiše donekle i nadošli krajiški njemački vojnici, a glavni razlog odzivu od strane Hrvata bijaše to, što je ona mjesto latinskoga uvodila u crkvu narodni hrvatski jezik.

Kad se pročulo za širenje protestantizma po Hrvatskoj, ustade sabor svom energijom protiv njega. Magjari pokušaše na požunskom saboru u martu 1608., da ga učine pristupnim i u Hrvatskoj, kako se to zgodi bečkim mirom od 1606. za Ugarsku, no ban Toma Erdödy najodlučnije se ogradi protiv toga, te držeći u rukama izvučen mač reče : „Ovim mačem iskorijenit ćemo tu kugu, ako nam stupi na vrata ; još imamo tri rijeke : Savu, Dravu i Kupu, jednu ćemo tim novim gostima dati piti". I odista energičnoj akciji sabora i radu pozvanih Isusovaca brzo je uspjelo uništiti klicu nove vjere. Ipak ostavi ona nešto važno iza sebe : na njezinom osnovu poče se razvijati kajkavska hrvatska književnost.

Grčko-istočnoj crkvi pripadali su doseljeni Srbi. U sredovječnoj Hrvatskoj nije bilo Srba, osim nekoliko njih po srijemskim imanjima prebjeglih srpskih velikaša, naročito Brankovića. U Bosni i Hercegovini bilo ih je već više (naročito u južnoj Hercegovini), ali ipak ni izdaleka u toj mjeri, da bi činili većinu, jer u tim zemljama bijaše pored katoličanstva poglavito rašireno bogomilstvo sve do dolaska Osmanlija. Kad Turci osvojiše Bosnu, stanu oni Srbe iz Srbije i sjeverne Maćedonije po njoj naseljavati, da im služe kao neredovite čete (martolozi, od grč. harmatolós t. j. oružan čovjek) i da im obradjuju polja, pa ih tako hrane (raja).[1] Kako su odsele dalje Turci napredovali, tako su se unutar njihovih političkih granica sve to većma širila na sjever i srpska naselja. Sve do pred XVI. vijek još uvijek (osim pojedinačkih omanjih slučajeva) nema u glavnom Srba u onim krajevima Hrvatske, što ostadoše slobodni od Turaka. Tekar kad je okrenula ratna sreća turska (poslije 1593.), stadoše se oni iz turskoga carstva a naročito iz pašaluka bosanskoga seliti u Hrvatsku.

Prvo crkveno uredjenje njihovo u turskom carstvu vezano je isključivo uz manastire. Najviše ih je bilo po Fruškoj Gori u Srijemu, kao Hopovo, Krušedol, Vrdnik (Ravanica) i Gr-

---

[1] Sa Srbima povedoše Turci takim prilikama još i mnoštvo ine balkanske raje, naročito Cincara i Rumunja (Vlaha).

getek,[1] u Hrvatskoj Rmanj na Uni, u Dalmaciji Savina (Herceg Novi) i Arhangjelovac na Krki, a u Bosni Papraća nedaleko Zvornika. Stogą bijaše u to doba kler isključivo kalugjerski. Godine 1557. bude uskrišena još oko 1460. propala srpska pećka patrijaršija i tom prilikom njoj podvrgnuti svi pripadnici grčko-istočne crkve po svim zemljama sjevero-zapadnoga dijela Balkanskoga poluotoka gdje je vladao Turčin. Prvi patrijar obnovljene pećke patrijaršije bio je Makarije; on osnova sada episkopiju požeško-cerničku u manastiru Orahovici za Slavoniju i Dabrobosansku u Sarajevu za ostali dio bosanskoga pašaluka, naime Herceg-Bosnu, Hrvatsku i Dalmaciju, u koliko su te zemlje bile u turskoj vlasti. Turci pomagahu ove vladike, dapače oni su kadikad nagonili i katolike, da ih priznadu svojim glavarima, naročito u doba, kad je katolički Beč bio vodja u turskim ratovima.

Oko god. 1598. preseli se u sporazumku s nadvojvodom Ferdinandom u Gracu vladika Vasilije iz Orahovice u varaždinski generalat i utemelji kao sijelo manastir Marču kod Čazme. To je prva episkopija grčko-istočne crkve u kršćanskoj (slobodnoj) Hrvatskoj. Desetak godina potom prijedje Vasilijin nasljednik vladika Vratanja na uniju i pri-

[1] Neki kao Hopovo i Krušedol stajahu još od početka XVI. vijeka, dakle prije turske najezde. To su bile zadužbine posljednjih srpskih despota, koji su prebivali u Srijemu.

znade zagrebačkoga biskupa kao svoga metropolitu, dašto odrekavši se pećkoga patrijara. Taj unijatski vladika bi po tom proglašen od strane nadvojvode Ferdinanda u Gracu vladikom za sve grčko-istočne u opsegu tadanje hrvatske i slavonske Krajine. No većina Srba slabo se odazva toj odredbi, jer oni ostadoše preko svojih kalugjera i nadalje u tijesnoj svezi s pećkim patrijarom. Tako je bilo sve do velike seobe pećkoga patrijara Arsenija Crnojevića (1690.), kojom se prekinuše sveze izmedju onih Srba, što bijahu turski podanici, i onih u vladanju Habsburgovaca, dapače Turci dokinu 1766. srpsku pećku patrijaršiju i podvrgnu je grčkoj carigradskoj (vasilenskoj), a tako je još i danas s Herceg-Bosnom i onim dijelom srpske zemlje (naime Starom Srbijom i sjevernom Maćedonijom), što je pod Turcima. Patrijar Arsenije Crnojević provede odmah prvu crkvenu organizaciju doseljenih Srba u kršćanskoj Hrvatskoj i Ugarskoj. Sada bude za Hrvatsku osnovana karlovačka episkopija, koja bi doskora (1713.) podijeljena na dvije: karlovačku i kostajničku. Za prvu episkopiju bijaše iznajprije sijelo manastir Gomirje (kod Ogulina), a od 1721. Plaški, dok su vladike druge episkopije sjedjeli najprije u manastiru Komogovini (nedaleko Kostajnice), a onda u Kostajnici. God. 1771. bude kostajnička episkopija skinuta, a za cijelu hrvatsku Krajinu (karlovački generalat) uredjena kao jedina karlovačka, kako je i danas, sa sijelom u Plaškom, dok su varaždinski generalat i banska (civilna) Hrvatska pripale episkopiji, kojoj je sijelo bilo u Pakracu, a opstojala

je još od god. 1705. (kao danas što je). Metropoliti (patrijaru) bi dodijeljena srijemska episkopija sa prvim sijelom u manastiru Krušedolu, a od 1719. dalje u Karlovcima, kako je i danas. God. 1751. dobije karlovački metropolita naslov „srpskoga patrijara", te bi podjedno postavljen crkvenom glavom nad cijelim klerom i narodom grčko-istočnoga zakona i srpske narodnosti u Hrvatskoj i Ugarskoj. Prihodi patrijarovi bili su veoma znatni, naročito od kad mu je dan spahiluk Dalj, a birao ga je sabor sastavljen od klera i laika. Izbor bijaše slobodan te nije trebalo vladareve potvrde. Svećenstvo se obrazovalo u manastirima, a samo neki vrsniji mladići slali su se u Rusiju.[1]

---

[1] U spomenicima XVI., XVII. i XVIII. vijeka navode se iz Bosne doseljeni Srbi redovito pod imenom Vlasi (gens Valachorum, das walachische Volk). Do toga naziva došlo je ovako. Kako znamo, u prvom početku (od VII. do XI. vijeka) „Vlah" znači čovjeka romanskoga podrijetla, no kako su se Vlasi ponajradije bavili stočarstvom, a kasnije i ratarstvom, to su tada (od XII. do XVI. vijeka) stali uopće sve stočare i ratare, pa konačno sve seljake nazivati Vlasima. Ovo vrijedi u prvom redu za Bosnu i Hercegovinu, kako nam to dokazuju sredovječne isprave, a i dubrovački pisci, naročito Marin Držić, koji u svojim pastirskim komedijama susjedne hercegovačke seljake nazivlje Vlasima. (Gl. „Stanac" i „Tirena".) Dapače u Dalmaciji još se i danas u tom značenju ta riječ učuvala. Vuk Karadžić kaže u svom „Rječniku": „U Damaciji gradjani i varošani i ostrvljani zovu Vlahom svakoga seljaka sa suhe zemlje koje mu drago vjere". U Bosni opet još i danas Muhamedovci zovu Vlahom svakoga kršćana (i katolika i grčko-istočnjaka), a naročito

Kako vidjesmo, početkom XVII. vijeka uze se medju pripadnicima crkve grčko-istočne širiti unija s Rimom, naročito radom biskupa zagrebačkih, pa tako se zgodi, da je vladika marčanski prešao s mnogo naokolnoga naroda na uniju. No ostali se krajevi ne pridružiše tomu pokretu osim Žumberka (oko 1770.). Iz Marče bi kasnije (1777.) prenesena unijatska biskupija u Križevce, gdje je i danas.

Na čelu uprave, sudstva i vojske, dakle stožer ustava i samostalnosti državne, jeste i u to doba hrvatsko-dalmatinsko-slavonski ban, od god. 1596.

---

seljaka. Iz svega se toga jasno vidi, da Vlah znači koliko i seljak, a kako su doseljeni pripadnici crkve grčko-istočne od reda bili i seljaci, to je Vlah stalo još i značiti doseljenoga seljačkoga pripadnika crkve grčko-istočne. Drugo je pitanje, koje su narodnosti Vlasi, jer nam riječ sama toga ne kaže.

Medjutim za razjašnjenje toga pitanja imamo na službu više historijtkih spomenika. Kako je već spomenuto, Vlasi se doseljavaju isključivo iz turske Bosne i Hercegovine. God. 1532. izdao je Slovenac Benedikt Kuripešić putopis svoj preko Bosne u Carigrad. On piše, kako je u kraljevini Bosni našao tri narodnosti (nationes) i tri vjere. Prvo su stari Bošnjaci, koji su rimo-katoličke vjere, a tima je Turčin, kad je osvojio Bosnu, ostavio vjeru. Drugo su Srbi (Surffen), koje zovu Vlasi, a mi ih zovemo Cigani (Zigen) ili martolozi. Ovi dolaze iz Smedereva i Beograda, a vjere su sv. Pavla (t. j. grčko-istočni).... Treći su narod pravi Turci..." (Rad jugoslav. akad. vol. 56. pg. 162, 164.) — God. 1537. idući Kacijaner na vojnu u Slavoniju kaže u svom izvještaju, kako su se on i njegovi časnici ponadali, da će ondje (t. j. u današnjoj Slavoniji) dobro proći, jer „es sey ein voll Land, die Rätzen

dalje redovito po jedan, a prije toga kadikad po dva, naime jedan za vojničke, a drugi za civilne poslove. Sve do pod kraj XVIII. stoljeća ban ne bijaše nikomu drugomu podložan, već ravno kralju, otale mu i pridjev „p r o r e x“. Bana i u ovo doba p r e d l a ž e hrvatski sabor, i to tako, da odabere nekoliko uglednijih ličnosti, te onda zamoli kralja, da jednoga izmedju njih imenuje banom. Još god. 1736. kaže naš sabor za ovo predlaganje, da je to „prastari običaj, koji se doslije održao“, a god. 1791., kad je priznao ugarsko namjesničko vijeće kao zajedničko, zaključuje: pošto se stari običaj predlaganja

---

werden uns genug zuführen, auch noch zu uns fallen (Zem. arkiv u Ljubljani). — God. 1538. radilo se o tom, da se u Žumberku nasele neki došljaci iz Bosne, pa tom prilikom izdade im 5. sept. Ferdinand I. povelju, u kojoj ih na više mjesta nazivlje „S e r v i a n i s e u R a s c i a n i“. (L o p a š i ć: Spom. kraj. I, 5.) Seoba se obavila u oktobru iste godine 1538. te o njoj izvijesti N i k o l a J u r i š i ć kralja Ferdinanda (22. okt.) ovako: „In dieser stundt schreibt mir herr Petter Kegleuitsch bann, mitsambt anndern crabatisch grauen, wie sy mit gluckh ankhumen sein vnd **die Sirfen** welcher ain grosse antzahl ist, mit iren weib, khindt vnd viech heruberbracht“ (u tajnom bečkom arkivu Hungarica october 1538.). Na to dojavi kralj Ferdinand 6. nov. banu Petru Kegleviću ovo: „Accepimus ex literis tum nobilis Nicolai Jurischitz baronis in Guns etc. tum aliorum etiam se in hoc, quod capitanei et wayuode R a s c i a n i s i v e S e r v i a n i a t q u e V a l a c h i, q u o s v u l g o **Zrbschy** v o c a n t, cum eorum subditis et adherentibus...“ (Hung. november 1538.) — God. 1572. izdao je dr. Wolfgang Lanz u Amsterdamu jednu kartu Ugarske i susjednih zemalja; u njoj se sav kraj od Valpova i Djakova na istok zove R a s c i a. Tako i na karti od 1596. (Czörnig: Ethnographie II, 161.). — Kalugjer Pavle Alepski izjavio je god. 1654., da doseljeni grčko-istočnjaci oko Marče kraj

bana zametnuo, zatražit će se na slijedećem saboru, da se opet obnovi. Prava banova bila su i sada „de iure" kao i prije, ali su se sve to više umanjivala. Već za Maksimilijana prestalo je pravo banovo sankcionirati zaključke sabora i počeo običaj, da ban mora kralju prijavljivati sazov sabora. Konačno je god. 1790. zakonom utvrdjeno, da ban može sazivati sabor samo „s prethodnom dozvolom Njegovoga Veličanstva". Znaci banske časti bijahu zastava kao simbol vojvodske časti, koju mu je darovao sabor kod nastupanja, onda žezlo kao simbol sudbene i

---

Čazme govore „serbskim jazikom". (Slavjanskija Izvjestija 1906, 270.) Oko god. 1660. napisao je zagrebački biskup Petar Petretić, koji se mnogo trudio oko unijaćenja, o doseljenim Vlasima čitavu raspravu, te medju ostalim kaže: „Valachi sive Rasciani, vel ut verius dicam *Serviani*, nam ex regno Serviae prodierunt" (Kukuljević Arkiv IX, 320—321.). Zagrebački kanonik Krčelić opet u svojoj hrv. historiji za doseljene Vlahe piše: „Hi Vlahos, Vlachos vocant, hi vero Rascianos aut Serblos, quidam Albanenses, Bosnenses". (Not. praelim., izd. 1770., pg. 342.) God. 1772. napisao je jedan lički grčko- istočni paroh Stojan Šobat katekizam, koji počinje ovako: Pitanje: Ko si ti? Odgov. Ja jesam čelovjek, Srbin Hristijanin". Onda: Pitanje: Po čemu zoveš se Srbin? Odgov.: Zovem se po rodu ili slovu iliti jeziku onih ljudi, od kojih proishodim i koji imenuju se Srbi". (Izvornik kod mene.) Iz svega ovoga jasno slijedi, da doseljene Vlahe u XVII. i XVIII vijeku nitko nije smatrao pravoslavnim Hrvatima, a niti oni sami sebe, nego Srbima (Racima), čemu je konačno najbolji svjedok dijalekt i tip njihov, različan od autohtonog hrvatskog življa. Slavonske i srijemske Srbe, doseljene god. 1690. i 1737., uvijek su pod tim imenom i drugi zvali i oni sami sebe.

upravne vlasti.[1] Nakon imenovanja trebalo je svaki puta, da bude svečano instaliran. Držeći u desnici žezlo, a u ljevici zastavu, te stojeći na uzvišenom mjestu, obično u crkvi sv. Marka u Zagrebu, novi je ban pred stališima polagao prisegu, koju mu je čitao kraljevski povjerenik ; prije te prisege Hrvati nijesu htjeli da imenovana bana priznadu zakonitim. Sve do god. 1756. bijaše običaj, da je sabor votirao novomu banu dar u ime zemlje, ali od onda to prestade. Poslije instalacije ban bi sebi sam imenovao banovca (vice-banus), koji je takodjer polagao saboru hrvatskomu prisegu. Banovac mogao je biti samo domaći sin i plemić, a nipošto stranac, makar i imao posjeda u Hrvatskoj. Redovito je to bio župan zagrebački ili križevački, no kad budu 1756. hrvatske županije preudešene prema ugarskim, stalo se to zapuštati. Banovac je bio sasvim i isključivo ovisan od bana, te se nakon banova odstupa ili smrti takodjer morao odreći svoje časti. Često se zgadjalo, a naročito u XVIII. vijeku, da nije bilo bana, već samo od kralja imenovani zamjenik banske časti (locumtenens). Težak udarac bi zadan banskoj časti god. 1779. dokinućem kraljevskoga vijeća, a najteži god. 1790., kad bi Hrvatska podredjena ugarskomu namjesničkomu vijeću.

Sabor kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije sazivao je u početku ovoga doba samo ban, a kako vidjesmo, malo po malo prešlo je to pravo

---

[1] Oba ova znaka (zastava i mač) još se i danas mogu vidjeti na grobu bana Tome Erdödyja u lijevoj ladji stolne crkve (umro u januaru 1624.).

na kralja, koji je banu dozvolio saziv („ex edicto domini regis“). U sabor dolaze u to doba svi prelati i velikaši, koje ban mora posebnim pozivnicama pozvati („per litteras banales“), dok se niže plemstvo pozivalo po županijama. Otsutni magnati i udovice magnata, koje nijesu dolazile, đali su se zastupati po zamjenicima, kao što je to bilo i u Ugarskoj ; ovi zamjenici imali su u saboru posebno mjesto. Od god. 1608. slali su i kr. slob. g r a d o v i svoje poslanike u sabor, a od god. 1776. dolazio je u hrvatski sabor i sam riječki gubernator. Sàbor se nije sastajao na jednom stalnom mjestu, nego izmjenice u Zagrebu, Varaždinu, dapače god. 1737. na rijeci Glini. Sabor, kojemu je vazda predsijedao ban, zove se hrvatski s t a n a k i s p r a v i š ć e, a u latinskim službenim spisima „r e g n i c o n v e n t u s“, „d i e t a“ i „g e n e r a l i s r e g n i c o n g r e g a t i o“, dakle baš onako kao i ugarski. Kasnije prozvaše Ugri svoj sabor „c o m i t i a“, no Hrvati ostadoše kod svoga naziva. Svi su članovi sabora redovito zajedno sjedili u jednoj skupštini, samo god. 1621. i 1709. vijećali su magnati i prelati za sebe, a niže plemstvo opet za sebe, no to je bilo iznimno. Sabor hrvatski odlučivao je o novačenju i uredjenju vojske sve do Josipa II., a osim toga raspravljaše o porezu i daćama, što su tekli u zemaljsku blagajnu, o obrani i upravi kraljevstva, i to, kako sam kaže god. 1706. „neodvisno od ugarskih zakona i statuta“. Z a k o n e (artikuli) stvorene na saboru potvrdjivao je kralj.

Ali i mimo sabora i bez njegove privole bi mnogo toga uvedeno u Hrvatskoj u to doba. Tako

je kraljevskom naredbom mimo sabora uvedeno na mjesničko vijeće, pa urbarski zakon Marije Terezije i preinaka u Vojnoj Krajini. Tome slabljenju saborske vlasti bijahu kadikad krivi i stališi sami. God. 1685. promijeniše oni način uprave državne time, što su zaključili, da za slučaj, ako se sabor ne bi mogao sastati, pošto se plemstvo nalazilo na bojištu, može ban, odnosno njegov zakoniti zamjenik biskup zagrebački, sa šestoricom svjetovnjaka i duhovnika odrediti ono, što drži potrebnim; tu šestoricu imao je samo ban pravo imenovati. Tako nastaše banske konferencije, koje su imale tek upravnu vlast, a ne i zakonodavnu; no već 1701. budu dokinute. Podloženjem Hrvatske ugarskomu namjesničkomu vijeću (1779.) i saborskim zaključcima 1790./1. bi nezavisnosti hrvatskoga sabora zadan upravo smrtni udarac.

Za obavljanje poslova kod samoga kralja držali su Hrvati u Beču svoga stalnoga dvorskoga agenta (agens aulicus), koji je imao nastojati oko uspješnoga rješavanja saborskih zaključaka, što ih je kralj imao potvrditi. Osim toga poslužio bi se sabor i svečanim poslanstvom (legatio regni), koje bi izabrao iz svoje sredine, tako god. 1712. kad se nosila na potvrdu pragmatička sankcija.

Važan član sabora bijaše „protonotarius regni“, koga je sabor birao, a ban potvrdjivao. Njegovo je zvanje bilo da čuva pečat kraljevstva i banov (otale „sigillorum conservator“) i ključeve arkiva, gdje su se spremala „privilegia regni“. Kad bi ban umr'o ili se zahvalio na časti, onda je protonotar imao javno njegov pečat pre-

lomiti, da se ne uzmognu krivotvoriti isprave. Pored toga bijaše protonotar na saboru bilježnik, te nijedan saborski zapisnik nije bio ovjerovljen bez njegova potpisa. Konačno bijaše protonotar i važna sudbena ličnost, jer je u odsutnosti banovoj predsjedao banskomu sudu, od kojega se moglo jedino još apelirati na kralja i dvorski sud. Uz njega ima i jedan od sabora birani „vicenotarius", rjedje dva.

Kako je već bilo spomenuto, u srednjem vijeku (i to nekako od prve polovice XV. vijeka) samo je Slavonija slala poslanike svoje na ugarski sabor (nuncii ili oratores regni Sclavoniae), dok Hrvatska nikad. Kad se polovicom XVI. stoljeća združiše oba sabora u jedan, onda je dakako i taj sjedinjeni sabor redovito šiljao svoje nuncije na ugarski sabor („solemnes oratores" zovu se god. 1577.). Koliko ih je bilo u starije doba, ne može se iz spisa vidjeti, što dokazuje, da je sabor hrvatski mogao poslati na ugarski sabor, koliko je htio poslanika, pošto su oni imali samo zastupati sabor hrvatski, koji ih je i plaćao. Kasnije polazila su redovito samo dva poslanika u ugarski sabor, gdje im bijaše odredjeno časno mjesto ne medju ugarskim zastupnicima, nego u pročelju desno uz saborskoga predsjednika (personala); tako je bilo sve do god. 1848. Ovi su poslanici dobivali od hrvatskoga sabora točne upute (instrukcije), kako da govore i šta da traže na obranu hrvatskih prava. Od god. 1625. polazio je i u ugarsku magnatsku kuću po jedan hrvatski zastupnik, dok su se biskupi hrvatski i ban već prije smatrali članovima njezinim.

Na ugarskom saboru i to u gornjoj ili donjoj kući, raspravljalo se ovako. Najprije izneseni su i pretresani točku po točku kraljevski prijedlozi; ako je štogod bilo, što se ticalo Hrvatske, onda su naši nunciji to primili ili odbili. Poslije kraljevskih prijedloga iznijeli su ugarski stališi svoje prijedloge i gravamina, koje je kralj prihvatio ili nije. Konačno stavili su hrvatski poslanici u ime kraljevstva Hrvatskoga na usta svoga protonotara, koji je pratio nuncije na sabor, svoje prijedloge i gravamina, a kralj ih je onda primio ili zabacio. Samo onaj zakon stvoren na zajedničkom saboru, na koji su pristali hrvatski poslanici, vrijedio je i za Hrvatsku.

Kasnije se ugarski sabor razdijelio na četiri cirkula, prema teritorijalnom razdijeljenju Ugarske: s ove i s one strane Dunava, s ove i s one strane Tise. Zastupnici ovih županija (isključivši zastupnike gradova i kaptola) sastajali bi se u pred-sjednice (kao danas saborski klubovi), a što su tude zaključili, bilo je i u saboru prihvaćeno. Hrvati nijesu spadali ni u koji od ova četiri cirkula.

U županijskom uredjenju nastade u to doba znatna promjena, jer je bitno preuredjeno prema ugarskomu kalupu (1756.). Na čelu svakoj županiji stajaše veliki župan (supremus comes) imenovan od kralja, a pripadaše po činu svome medju velikaše kraljevstva. Poslove županijske rukovodio je podžupan (kasnije redovito dva) s ostalim činovništvom, koje je bilo

birano na tri godine u velikoj skupštini (restauracija), isključivo medju plemstvom dotične županije. Županija se dijelila na okružja, a ova na kotare, kojima bijahu na čelu veliki sudci, odnosno mali sudci, u isti mah upravni i sudbeni činovnici. Od njihova se pravorijeka moglo uložiti priziv na županijski sud, a od ovoga na banski. Županijske su skupštine bile velike ili male ; u velikim obavljali su se osim izbora novoga činovništva još i najvažniji upravni i sudbeni poslovi na kratko vrijeme. Županije smatrale su se sve do god. 1848. najtvrdjim bedemom narodne autonomije i ustava, jer su se mogle sastajati po volji, dapače one su mogle uskratiti kralju pomoć, koju je od njih tražio, ako bi ona bila na štetu zemlje. Sve su županije bile izmedju sebe u živom dodiru, šiljući jedna drugoj poslanice i bodreći se na zajedničku obranu. Baš na tvrdokornosti županija slomio se sav rad Josipa II.

Sudstvo bilo je u Hrvatskoj u to doba veoma primitivno uredjeno sve dotle, dok je vrhovnim sudcem bio sabor, odnosno protonotar, jer kako u XVII. vijeku često bana nije bilo u Hrvatskoj, a protonotar obično još obavljao i službu podžupana, moralo je sve zapinjati. U toj nevolji stališi hrvatski stali su zabranjivati protonotaru, da obavlja još koji drugi čin, a nadalje odrediše, da se banski sud ima sastajati svake treće godine na dvadeset dana. Sve je ovo bilo razlogom, da je kralj Karlo III. god. 1723. predložio na požunskom saboru, da se u Hrvatskoj

uredi posebni banski sud sa sijelom u Zagrebu, koji će izvršivati jurisdikciju za čitav opseg kraljevstva. Hrvati pristadoše na to i odrediše sudbeni postupak kod toga suda, a članovi njegovi, da će biti izabrani na tri godine. Ali sada je nastala prepirka izmedju sabora hrvatskoga i kralja, tko da imenuje sudce, dok konačno sabor ne popusti, na što kralj 1725. imenova članove banske tabule, a predsjednikom joj postavi biskupa zagrebačkoga Gjuru Branjuga, da se za slučaj, kad bana nema u Zagrebu, može suditi.

Porezi i daće bili su sada dvostruki: dica ili contributio regia, što se samo kralju davala u pomoć, pa je stoga plemstvo i ne plaća, jer je ono bilo dužno lično polaziti u rat; drugo je dimnica (peculium fumare), izravni porez za podmirenje zemaljskih potreba, koji su plaćali seljaci i plemići jednoselci. Račun o pobiranju poreza polagao se saboru, jer taj ga i jest kralju i banu dozvoljavao u odredjenoj visini. Neizravni porezi: carina, dohodak od gradova i razni ini prihodi, — sve je to bio dohodak kraljev, o kojem on nije trebao nikome polagati računa, niti je sabor znao, koliko iznosi.

U vojničkim poslovima bio je sve do Marije Terezije najmjerodavniji faktor naš sabor, no od kad je provedena posvemašnja reorganizacija hrvatske vojske, umanjena je vlast sabora, odnosno bana, nad vojskom. Prvo je bilo, da od sada dalje ban ne mora više biti zapovjednik hrvatske vojske, niti da naša vojska mora isključivo kod kuće služiti. Nadalje morala je polagati

neku posebnu prisegu, da će vjerno služiti „dok potrebuvala ih bude očinska kralevska presvetlost katoličanska". Isto je tako hrvatska zastava zamijenjena s općenitom vojničkom zastavom carstva njemačkoga, koju je konačno Josip II. god. 1786. zamijenio posebnom crno-žutom austrijskom.

Uopće valja naglasiti, da je dvor kroz čitavo to vrijeme, a naročito kroz sav XVIII. vijek išao za centralizacijom, a u koliko nije uspio, da tako Hrvatsku jače priveže Beču, gledao je, da je što jače sveže s Ugarskom, samo da bude što manje samostalnih skupina u habsburškoj monarkiji. Odatle tolika opreka izmedju prakse i pisanih zakona.

Ogledajmo još prosvjetne prilike u to doba. Školstvo bijaše sve do Marije Terezije vrlo traljavo. Jedino neki manastiri i biskupska sjemeništa brinula su se u početku za naobrazbu mladeži. Prvi viši zavod otvoriše Pavlini god. 1503. u svom manastiru u Lepoglavi. God. 1607. utemeljiše opet ježoviti u Zagrebu slični zavod, koji se u brzo još većma razvio, te postao „academia scientiarum"; u toj akademiji naučala se teologija, filozofija i pravo. S tom je akademijom bila u svezi i gimnazija. God. 1669. htjede Leopold I. ovu akademiju podići u red pravih sveučilišta po uzoru ostalih u monarkiji, ali do toga nije došlo radi nekih neumjernih zahtjeva ježovitskih. Po raspustu reda ježovitskoga (1773.) dospješe akademija i gimnazija u državne ruke, pa tako bi teološki odsjek njezin spojen sa biskupskim sjemeništem u Zagrebu (1790.). Osim zagrebačke gimnazije (utemeljene 1607.) budu tečajem toga doba još podignute

gimnazije na Rijeci, onda u Varaždinu, Požegi, Osijeku i Petrovaradinu (prenesena odavle 1779. u Vinkovce). Od ježovita preuzeše gimnazije neko vrijeme Pavlini, a onda F r a n j e v c i. Pučke škole, rastresene po zemlji, bile su takodjer pod okriljem svećenstva, navlastito župnika. One su imale svoje knjige štampane u Zagrebu i Varaždinu kajkavskim narječjem. Školstvo je još najljepše cvalo, dok je bilo u rukama Isusovaca i Pavlina, no po dokinuću ovih redova, kad škole preuzeše Franjevci, spade na dosta niske grane s obzirom na svjetsku (nipošto svećeničku) potrebu, a isto su tako bile zanemarene pučke škole, ostavljene volji pojedinih župnika.

Mnogi su mladići hrvatski polazili i u strani svijet na više nauke, naročito u R i m i B o l o g n u, gdje su se poglavito posvećivali teologiji. U Rimu bijaše dapače podignut i poseban zavod za Hrvate, naime zavod s v. J e r o l i m a (oko 1454.), preko kojega bijahu Hrvati ne samo u svezi sa naobraženim zapadom, nego i s ostalom svojom braćom iz pokorene Dalmacije i Bosne. Može se reći, da je baš ovaj zavod bio rasadnik i d e j e i i m e n a i l i r s k o g a u z n a č e n j u z a j e d n i č k o g a i m e n a j u ž n i h S l a v e n a.

Ostali mladići polazili su na više nauke u Beč i Budim.

IX.

Mletačka Dalmacija.

(1420.—1797.)

Ime i pojam današnje Dalmacije u najtješnjoj je svezi s mletačkim vladanjem, jer kakogod se ono širilo na obali Jadranskoga mora i po unutrašnjosti (Zagorju), tako se proširivalo i ime D a l m a c i j a. Izuzetak od toga čini teritorij republike dubrovačke od Stona do ulaza u Boku Kotorsku s otocima Lastovom i Mljetom, te Boka Kotorska, koja se zvala mletačka Arbanija (Albania veneta). Baš za to, da Mleci i Dubrovnik ne budu susjedi, izradi republika dubrovačka na požarevačkom miru (1718.), da je Turskoj tom prigodom ustupljen uzan komad zemljišta na sjevernoj i južnoj granici njezinoj, a to su K l e k na sjeveru, a S u t o r i n a na jugu. T i m e s e H e r c e g o v i n a p r u ž i l a n a d v a m j e s t a d o m o r a, a tako je j o š i d a n a s. God. 1420. imala je Venecija u svojoj vlasti sve primorske gradove i otoke, a kasnije stekla je karlovačkim (1699.) i požarevačkim mirom svu zemlju današnjega opsega Dalmacije od Velebita i Dinare do rijeke Neretve, odnosno Kleka i Boku Kotorsku.

U etnografskom obziru i sada su najbrojniji H r v a t i, koji sačinjavaju glavno žiteljstvo po otocima i kopnu, izuzevši primorske gradove Zadar, Šibenik, Trogir i Spljet, a tako i gradove po otocima, gdje ima (naročito u Zadru) mnogo T a l i j a n a plemića, što se ondje naseliše za mletačkoga vladanja. Pored Hrvata i Talijana ističu se još i S r b i naseljeni poglavito u porječju Krke

od Knina do Skradina za vrijeme turske prevlasti. God. 1726. doseliše se neke arbanaške porodice iz skadarske okolice u mjesto A r b a n a s i (Borgo Erizzo) kod Zadra.

Uprava dalmatinska bila je u rukama nekolicine mletačkih činovnika, kojima bijaše na čelu p r o v i d u r (proveditore generale), koji se od tri do tri godine mijenjao. Za ovom se službom natjecalo mletačko plemstvo, jer je bila časna i unosna. Providur je vladao poput nezavisna vladara, imajući dvor u Zadru, sjajnu tjelesnu stražu i odijelo nalik na duždevo; kad bi ga dalmatinski seljaci sretali, padali bi iz počitanja pred njime na koljena. Vlast mu je bila neograničena, a podjedno bijaše on posljednja instancija za sud, financije, vojsku, dapače i crkvu.

Dalmacija je bila razdijeljena na okružja (distretto), kojima bijaše na čelu od providura imenovani k n e z (conte). Knezu uz bok stoje dva činovnika, k a n c e l a r (cancelliere) za sudbene poslove i k a m e r l i n g o za financijalne. Inače bješe mletačko činovništvo malobrojno i tako slabo plaćeno, da je bilo prisiljeno od sabranoga poreza i inih javnih daća uzimati na štetu mletačke republike. Tako je kancelar imao na godinu 60 for., a trošio oko 4.000 for. Medjutim porezi nijesu bili preveliki, jer republika gospodarica nije htjela, da raspiruje nezadovoljstva u teško stečenoj Dalmaciji. Plaćali su ih isključivo seljaci, jer su plemići i gradjani bili oprošteni ne samo svakoga poreza, nego i svih daća.

Svaka gradska općina imala je i posebni svoj s t a t u t, tako da u tom nema jedinstvenosti u

Dalmaciji ; isto su se tako razilazili utezi i mjere od mjesta do mjesta. Upravu općinsku podijeliše plemići i gradjani, koji su se skupljali na **s k u p š t i n e**, gdje se raspravljalo o općinskim poslovima. U nekim općinama sastajali su se isključivo plemići na skupštine, a u nekim imali su i gradjani svoje posebne skupštine. Civilne i kriminalne poslove sudio je knez gradski (općinski), a policajne obavljali su veliki i mali sudci.

Seljaci sastajali bi se u **b r a t o v š t i n a m a** u skupove, na kojima su raspravljali o svojim potrebama. Inače je bio svakomu selu na čelu za civilne i vojničke poslove glavar zvan **h a r a m b a š a**.

Za vrijeme mira činili su seljaci neke čete, a zvali su se **p a n d u r i** ; dužnost im je bila paziti na granici na gibanje Turaka, a kod kuće bdjeti nad sigurnošću. Inače su mletački podanici u Dalmaciji stvarali regimente zvane „**S c h i a v o n i**", koje isključivo sačinjavahu **d o b r o v o l j c i** ; one su dosegle do 60.000 momaka. Isto su tako Hrvati primorci i otočani služili po mletačkim ladjama kao mornari.

Talijanski jezik gospodovao je samo u gradovima, dajući im sasvim talijanski tip, a inače je sve bilo hrvatski.

Trgovina je bila sva u rukama mletačkim, tako da se osim vina sva roba, koja se izvozila iz Dalmacije, morala **n a j p r i j e** dovažati u Veneciju, a tek onda dalje ; isto tako morala je Dalmacija sve svoje potrebe nabavljati iz Venecije. Valjanih **c e s t a** nije bilo kroz cijelo mletačko vladanje,

a isto tako nije mletačka vlada nikakih **š k o l a** podizala, dapače ona je u tom smetala i istomu kleru, kad je htio toj narodnoj potrebi da pomogne.

K l e r bijaše vrlo brojan, a pripadao je dvjema nadbiskupijama: zadarskoj i spljetskoj, podijeljen medju deset biskupija, od kojih su neke bile vrlo malene, kao osorska, pod kojom su bile četiri župe sa ukupno 6.000 duša. Pored svjetskoga klera ističu se još požrtvovni i u narodu osobito ugledni franjevci s brojnim manastirima, naročito na otočiću Visovcu u rijeci Krki, pa u Kninu i Sinju.

S turskim vladanjem naselilo se u Dalmaciji i grčko-istočnih S r b a, koji bjehu u to doba podvrgnuti dabro-bosanskomu mitropoliti u Sarajevu. Ali kad Mlečani proširiše vlast svoju, onda oni podlože i pripadnike grčko-istočne crkve onamošnjim k a t o l i č k i m biskupima, koji su i njihove parohije službeno pregledavali, svećenike njihove redili i namještavali. U to doba pripadnici grčko-istočne crkve polaze katoličke crkve, a i katolički ih svećenici sahranjivahu. Tek polovicom XVIII. vijeka bi im dozvoljeno sagraditi po koju crkvu po svomu obredu. Pored svega ipak se održa nekako manastir Arangjelovac na Krki, središte Srba u sjevernoj Dalmaciji i episkopija u Kotoru u južnoj. Na teritoriju republike dubrovačke uopće nestade sasvim pripadnika crkve grčko-istočne.

Tako je ostalo sve do pada mletačke republike; tek za francuske vlade i baštinice njezine austrijanske, budu uredjeni crkveni odnosi pripadnika crkve grčko-istočne u Dalmaciji.

DODATAK.

Izvori i literatura historije hrvatske od najstarijih dana do godine 1868.[1]

A. Općenita djela.

Prvi je napisao sustavnu historiju hrvatsku zagrebački kanonik Juraj barun Rattkay od Velikoga Tabora (* 1612 † 1666) i to pod naslovom „Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, inchoata ab origine sua et usque ad praesentem annum 1652. deducta", izišla u Beču iste godine 1652. To je djelo osnovano za čitavo starije doba na veoma nepouzdanim podacima, tekar za doba Rattkayevo ima i danas vrijednosti. Pored sve te nekritičnosti ipak je to važno, što je ono prožeto čisto hrvatskim duhom.

Mnogo je bolje djelo, što ga je napisao Trogiranin Ivan Lucić (Lucius) (* 1609 † 1679) pod naslovom: „De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex", te štampom izdao u Amsterdamu god. 1666. Djelo Lucićevo ide od najstarijih dana do god. 1420., to jest do onoga vremena, kad je Hrvatska izgubila Dalmaciju. Lucić

[1] Ostatak dodan je trećemu dijelu ove historije s ekonomičkih razloga.

*

je pravo reći utemeljitelj (otac) hrvatske historiografije, što više, današnja nauka naša poglavito počiva na njegovim rezultatima (naročito što se tiče doba narodne dinastije), te mu nije bog zna kako daleko utekla. Razlog tome je to, što je Lucić sabrao u svojem djelu sve isprave, do kojih je mogao doći i sve stare pisce, dakle izvore prve ruke, te se isključivo njima služio. Tim nam je spasao mnogo spomenika od sigurne propasti. Djelo odiše više duhom mletačkim, nego li hrvatskim.

Dalji historik naš jeste kanonik zagrebački Baltazar Adam Krčelić (* 1715 † 1778) koji je štampao i izdao u Zagrebu 1770. djelo „De regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae notitiae praeliminares". Ovo djelo ide samo do god. 1564., naime do smrti kralja Ferdinanda I. Pisac nije tako kritičan kao Lucić, premda se i on služio gradjom iz arkiva zagrebačkih, ali je tim tendencijozniji, jer ide za tim da opravda centralizaciju od strane bečkoga dvora, u čijoj je plaći i bio.

Mnogo je važnije i temeljitije djelo, što ga je napisao Zagrebčanin bivši ježovita Josip Mikoczi (* 1734. † 1800.) pod naslovom: „Otiorum Croatiae" u Budimu 1806. Ono raspravlja isključivo doba narodne dinastije na osnovu svega tada poznatoga materijala, te spada medju najvrsnija djela starije hrvatske historiografije.

U ilirsko doba napisao je u četiri sveske vrlo slabo djelo župnik Ivan Švear: „Ogledalo Iliriuma" štampano u Zagrebu 1839 do 1842. Prve tri sveske obradjuju staru povijest do god. 1114., to

jest smrti Kolomanove, i to tako, kao da su Iliri autohtoni, a južni Slaveni njihovi potomci. Četvrti svezak, koji ide do god. 1790., već je bolji. To je prva historija pisana hrvatskim jezikom.

Iza Šveara izdao je malu knjigu Ivan Krst. Tkalčić: Hrvatska povjestnica, u Zagrebu 1861., da zadovolji potrebi tadanje generacije za povraćena ustava, a onda Šime Ljubić: Pregled hrvatske povjesti, izdano na Rijeci 1864. Ova potonja knjiga ima i danas vrijednosti poradi upotrebljenih mletačkih izvora, koji još ni sada nisu štampom objelodanjen, naročito za doba 1531. dalje.

Sva je ova djela daleko natkrilio Tade Smičiklas, kad je godine 1879. i 1882. izdao troškom „Matice Hrvatske“ prvo kritično i patriotskim duhom napisano krasno djelo: „Poviest Hrvatske“ u dva sveska; prvi obuhvata dogadjaje do god. 1526., dok drugi ide do god. 1848. Ovo je djelo izradjeno na osnovu svega tada pristupnoga materijala, a djelomično u drugom svesku i na arkivalijama. Kako je od onda, kad je izradjeno, pa do danas prošlo gotovo trideset godina, a za to je vrijeme izišlo mnoštvo novih izvora, to je, naročito u prvom svesku, ovo djelo danas donekle zastarjelo.

Prema stanju današnje nauke i izvora objelodanjuje veliko djelo Vjekoslav Klaić: Povjest Hrvata, od kojega su do sada izišle četiri sveske obuhvatajući vrijeme do god. 1526. Ovomu djelu još su priložene i savremene slike. Izradbom svojom i opširnošću nadilazi sva dosadanja djela,

samo bi poželjno bilo, da što prije čitavo izidje.[1] Naročito razdoblje od godine 1409. do 1516. sasvim je novo i dosle nepoznato, dašto poglavito obzirom na hrvatsku prošlost.

U manjem opsegu izdao je popularnu knjigu dr. Rudolf Horvat: Povjest Hrvatske, u Petrinji 1904. U tom se djelu iza svakoga poglavlja spominju „Izvori i literatura", prečesto i spisi bez ikake naučne vrijednosti. Za brzu i kratku uputu u hrvatsku prošlost djelo je Horvatovo sasvim dobro i zgodno.

Iza općenitih djela prijedjimo sada na izvore i literaturu pojedinih odsjeka naše prošlosti.

B. Posebna djela.

I.

Za narodne dinastije
(do 1102.).

Sve isprave, zapisnike crkvenih sabora i izvatke iz pisaca sabrao je u jednu zbirku dr. Franjo Rački pod naslovom: „Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia" Zagreb 1877. (Izišlo kao sedma sveska kolekcije „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium".) Dopunjak toj zbirci čine: „Novo nadjeni spomenici iz IX, i XI. vijeka za panonsko-moravsku.

[1] Prva sveska ide do god. 1301., druga od 1301. do 1409., treća od 1409. do 1458., a četvrta od 1458. do 1526. Peta knjiga, od 1526. do 1608., upravo je u štampi.

bugarsku i hrvatsku povijest“ što, ih je izdao isti Rački s dr. Franjom Miklošićem u „Starinama“ jugoslav. akademije vol. XII. (Zagreb 1880).

„Documenta“ su nesumnjivo glavno djelo Račkovo. Ona se dijele ovako: Prvi dio (Acta) sadržaje sve isprave, što su nam se sačuvale iz vremena narodne dinastije. Kod toga posla postupao je izdavač veoma (često i prestrogo) kritički. Rački se naime nije zadovoljio samo time, što je išao u trag originalima, odnosno najstarijim prijepisima, nego je označio više listina kao sumnjive, falzifikovane ili preradjene. Premda je ovo najbolje izdanje, što ga dosada imamo, ipak je i ono danas potrebno temeljite revizije; poradi toga sprema jugoslavenska akademija u redakciji svoga predsjednika Tadije Smičiklasa novo izdanje istih isprava kao prvu svesku svoga diplomatskog zbornika („Codex diplomaticus“). Drugi dio Račkovih „Documenta“ obuhvata sačuvane nam zapisnike crkvenih sabora ili sinoda (Rescripta et synodalia), od kojih su mnogi veoma važni i po svjetsku historiju, kao primjerice zapisnici sabora spljetskoga od 924. Treći dio, koji je podjedno i najopsežniji, sačinjavaju izvodi iz ljetopisa i pisaca, domaćih i stranih, u koliko se tiču hrvatske prošlosti prije god. 1102. („Excerpta e scriptoribus“.) Ovi su izvodi otštampani kronološkim redom, „tako da je od brojnih ekscerpta iz različitih ljetopisaca sastavljena kao neka zasebna hrvatska kronika“, kako zgodno kaže Klaić („Povj. hrvat.“ I., 305.). Sva su ova tri dijela snab-

djevena jošte i obiljem vrlo dobrih i važnih bilježaka, kojima se budi koje geografsko ili lično ime kuša istumačiti, budi stari način datiranja odgonetati. Na koncu dodan je veoma brižno složen „Index“, u kojem su naročito važne razne g r u p e (n. pr. Chroati itd.).

Ostatke umjetničkih spomenika i natpise na kamenu sabrao je don F r a n e B u l i ć u djelu: „Hrvatski spomenici u Kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne dinastije. Svezak I., Zagreb 1888.“, a poslije toga objelodanio je važni natpis hrvatske kraljice Jelene iz god. 976. pod naslovom: „Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene“ (Vjesnik hrv. arheol. društva N. S. vol. V. Zagreb 1901.)

Nalično djelo kao „Documenta“, ali modernije, te u mnogočem bolje, jeste dr. F r a n c K o s: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Prva knjiga (501—800). Ljubljana 1903. i druga knjiga (801—1000). Ljubljana 1906. Tu su sabrani i protumačeni svi izvadci iz raznih pisaca što se tiču prošlosti ne samo slovenske, nego djelomično i hrvatske. Pred svakom je sveskom vrlo dobar uvod.

Od pojedinih domaćih rasprava navodim: R a č k i: Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu? Rad jugoslav. akad. vol. XVII. Zagreb 1871. — R a č k i: Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vijeku. Rad vol. 24, 25, 27, 28, 30, 31. Zagreb 1873—1875. — R a č k i: Hrvatska prije XII. vijeka glede na zemljišni opseg i narod. Rad 56. i 57. Zagreb 1881. (vrlo dobro). — R a č k i: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. sto-

lješa. Rad 70, 79, 91, 99, 105, 115 i 116, te posebno Zagreb 1894.

Klaić: Hrvatski bani za narodne dinastije. Vjestnik kr. zem. arkiva vol. I. Zagreb 1899.

Kršnjavi: Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona spljetskoga. Vjestnik kr. zem. arkiva vol. II. Zagreb 1900.

Manojlović: Jadransko primorje IX. stoljeća u svjetlu istočno-rimske povijesti. Rad vol. 150. Zagreb 1902.

Brašnić: Župe u državi hrvatskoj za narodne dinastije. 3. izdanje. Program vinkovačke gimnazije 1879.

Poparić: O pomorskoj sili Hrvata za doba narodnih vladara. Zagreb 1899.

Gruber: Davni Slaveni i njihova pradomovina. „Prosvjeta" 1907. br. 13, 14, 15. — Gruber: O pradomovini i seobi Hrvata. „Prosvjeta" 1908. br. 5, 6, 7, 8, 9. — Gruber: Hrvatska za Trpimira i Krešimira. „Prosvjeta" 1904. br. 21, 22, 23. — Gruber: Domagoj i Sedeslav. „Prosvjeta" 1905., br. 1. — Gruber: Branimir i Mutimir hrvatski knezovi. „Prosvjeta" 1905. br. 16, 17. — Gruber: Slavić kralj hrvatski, „Prosvjeta" 1906. br. 9, 10, 11, 12.

Šišić: O podrijetlu i zasužnjenju hrvatskoga kralja Slavića. Vjesnik arkeol. društva N. S. sv. VII. (1904.) — Šišić: O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira. Vjesnik arheol. društva N. S. sv. VIII. (1905.)

Od stranih radnika treba osobito istaknuti:

Kovačević-Jovanović: Istorija srpskoga naroda. Vol. I. i II. Beograd 1893 i 1894.

Šafařík: Slovanske starožitnosti. 2. izd. Praha 1862—1863. (Njem. I. izd. Slavische Alterthümer. 2 vol. Leipzig 1843/4.)

Niederle: Slovanske starožitnosti. Díl I. Část I. V Praze 1902; díl I., část II. V Praze 1904; díl II. část I. V Praze 1906. (Izvrsno.)

Jagić: Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen. Archiv f. slav. Phil. vol. XVII. (Važno za seobu južnih Slavena.)

Drinov: Zaselenije balkanskago poluostrova Slavjanami. Moskva 1873. — Drinov: Južnye Slavjane i Vizantija v X. vêkê. Moskva 1876.

Jireček: Die Romanen in den Städten Dalmatiens, während des Mittelalters 3 vol. Wien 1901, 1903, 1904 (Denkschriften bečke akad., vol. 48, 49, 50).

Dümmler: Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien. Sitzungsberichte der philos.-hist. Classe bečke akademije. Wien 1856. — Dümmler: Über die südöstlichen Marken des fränkischen Reiches unter den Karolingern (795.—907.). Archiv für die Kunde österr. Geschichtsquellen vol. X. Wien 1853. — Dümmler: Geschichte des ostfränkischen Reiches. 2 vol. Berlin 1887.

Gfrörer-Weisz: Byzantinische Geschichten. Vol. I, II. Graz 1872 i 1873. (Historija Hrvata, Srba i Bugara do XI. vijeka.)

II.

Za kraljeva iz kuće Arpadove

(1102.—1301.).

Glavna zbirka listina za ovo doba jeste S m i-č i k l a s : Codex diplomaticus Vol. II (1102.—1200.) Zagreb 1904. ; vol. III. (1201.—1235.) Zagreb 1905. ; vol. IV. (1235.—1255.) Zagreb 1906. ; vol. V. (1256.—1272.) Zagreb 1907. ; vol. VI. (1272.—1290.) Zagreb 1908. ; vol. VII. (1290.—1300.) u štampi. U ovaj odlični zbornik ušle su sve isprave XII. i XIII. stoljeća, što su dosada bile raštrkane po raznim zbirkama ne samo po domaćim, nego i po stranim, naročito po magjarskim. Osim toga sve su isprave prepisane budi po originalima (u koliko ih se sačuvalo), budi po najstarijim prijepisima, te u tom daleko natkriljuju sve pomenute zbirke. Napokon treba istaknuti, da su u zbornik ušle i brojne nove isprave, u prvom redu iz dubrovačkoga arkiva.

Pored Smičiklasa izdao je L j u b i ć : Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i mletačke republike. Vol. I. (900.—1335.). Isprave iz XIII. vijeka ove zbirke nema u Smičiklasa.

Od starih pisaca treba u prvom redu spomenuti arhidjakona stolne crkve spljetske T o m u (* 1201. † 1268.), koji je napisao pod naslovom „Historia salonitana“ povijest svoje crkve, ali je obilno začinio i svojim ličnim doživljajima. Toma je dušmanin Hrvata te vodja onodobne talijanske stranke u Spljetu. Uza sve to on je najodličniji

i najvažniji domaći naš sredovječni pisac. Izdanja ima više, a najbolje je izdanje jugoslav. akademije u redakciji Račkovoj (Zagreb 1894.). Originalni rukopis još se danas čuva u arkivu kaptola spljetskoga.

Od stranih pisaca prvo mjesto ide mletačkoga dužda Andriju Dandola († 1354.), koji je napisao ljetopis svoje republike („Chronicon venetum“). Dandulo se služio za izradbu svoga djela službenim mletačkim arkivom i iscrpio je sve pisce starije od sebe. Služi nam u prvom redu za dogodjaje oko primorskih dalmatinskih gradova do god. 1280., kojom djelo prestaje. Jedino, dosta loše, izdanje kod Muratori: Scriptores rerum italicarum Vol. XII. U Milanu 1728. Medjutim se sprema novo izdanje na osnovu autografa Dandolova, što se čuva u mletačkoj knjižnici sv. Marka.

Od domaćih monografija treba istaknuti, da su najvećim dijelom zastarjele. Vrijede prema sadanjemu stanju nauke:

Klaić: Krčki knezovi Frankapani. Zagreb 1901. — Klaić: Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347. Zagreb 1897. — Klaić: Ban Belus i Bani prije i poslije Belusa do god. 1225. Vjestnik zem. arkiva vol. I. — Klaić: O hercegu Andriji. Rad vol. 136. Zagreb 1898. — Klaić: Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća. Rad vol. 130. Zagreb 1897. — Klaić: Byzantinsko vladanje u Hrvatskoj za cara Emanuela Komnena. Izvješće gimn. Zagreb 1883. — Klaić: Povjest Bosne. Zagreb 1882.

Šišić: Zadar i Venecija od 1159. do 1247. Rad vol. 142. Zagreb 1900. — Šišić: Studije iz

historije anžuvinske dinastije. Vjestnik zem. arkiva vol. III.

Od stranih radnja ide prvo mjesto uzorno djelo P a u l e r: A magyar nemzet története Árpádházi királyok alatt. 2 vol. Budapešta 1899. Ovo je najbolja radnja o prošlosti Ugarskoj, a donekle i hrvatskoj, za Arpadovaca; ipak se ne smije prešutjeti, da je pisac spram Hrvatske veoma često pristran i nepravedan, u prvom redu spram pitanja o hrvatsko-ugarskom državopravnom odnosu.

Konačno treba još spomenuti: G r o t: Iz istorii Ugrii i Slavjanstva v XII. vêkê (1141.—1173.). Varšava 1889., pa V a s i l j e v s k i: Iz historii Vizantiji v XII. vêkê. St. Peterburg 1877. (Slavjanski zbornik vol. II.)

SADRŽAJ I. I II. DIJELA.

PRVI DIO.

PRISTUP.

Strana

PRVO DOBA. OD GODINE 640. DO 1102.

Život naroda hrvatskoga za vladara narodne krvi.

A. Knezovi hrvatski.

B. Kraljevi hrvatski (do konca XI. vijeka).

DRUGO DOBA. OD GODINE 1102. DO 1526.

A. Kraljevi iz kuće Arpadove (1102.—1301.).

B. Kraljevi iz kuće Anžuvinske (1301. do 1395., odnosno 1409.).

DRUGI DIO.

TREĆE DOBA. OD GODINE 1526. DO 1790.

Kraljevi iz kuće Habsburške i Habsburško-lotarinške.

DODATAK.

Izvori i literatura historije hrvatske od najstarijih dana do god. 1868.